

*Rahmetli Hocam Prof. Dr. Şaban KUZGUN'un
Aziz Hatırasına ithaf edilmiştir.*

OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR DOĞU KARADENİZ'DE TÜRKLER

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-1.1. Dizi - Sayı: 28

OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR
DOĞU KARADENİZ'DE TÜRKLER

İbrahim TELLİOĞLU

ANKARA, 2020

Telliöđlu, İbrahim.

Osmanlı hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz’de Türkler / İbrahim Telliöđlu. —
Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

İv, 213 s.; 24 cm. — (AKDİTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; İV/A-2-1.1. Dizi-
Sayı: 28)

Bibliyografya ve indeks var.

İSBN 978 - 975 - 17 - 4449 - 4

1. Türkler _ Tarih. 2. Türk halkları _ Karadeniz kıyısı (Türkiye) _ Tarih. I. E.a. İI.
Dizi.

956.3

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu’nun 13.11.2019
tarihli ve 786/15 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

İSBN: 978-975-17-4449-4

İnceleyiciler: Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĐLU
Doç. Dr. Cihat AYDOĐMUŐOĐLU

Kapak Tasarım: Emine ÇAKIR

Baskı

Kuban Matbaacılık Yayıncılık

İvedik Organize San. Matbaacılar Sitesi

1514. Cadde No: 20 06190 İVOGSAN - ANKARA

Tel: 0 312 395 20 70 Faks: 0312 395 37 23

Sertifika No: 13403

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	IX
KISALTMALAR.....	XI
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	XIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK TÜRK YERLEŞMESİ DÖNEMİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

I- TÜRK VEYA TÜRKLERLE AKRABALIĞI SÖZ KONUSU TOPLULUKLARIN BÖLGEYE GELİŞİ.....	11
A- Türklerle Akrabalığı Söz Konusu Olan Topluluklar	12
1- Kimmerler	12
2- İskitler (Sakalar)	19
B- Türk Toplulukları.....	27
1- Bunturki ve Kıpçaklar	27
2- Halaç/Kalaçlar	29
3- Afşarlar	31
4- Yazgurlar.....	34
II- KARADENİZ KIYILARINDA YUNAN KOLONİLERİNİN KURULMASI	35
A- Bölgede Kurulan Belli Başlı Yunan Kolonileri	35
B- Kolonizasyon Döneminde Bölge Ahalisi	37
C- Grekçe'nin Ticaret Dili Olarak Yaygınlaşması	42

III- BÖLGENİN YER İSİMLERİ HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR	46
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASINA KADAR BÖLGEDE TÜRK VARLIĞI

I- BULGARLAR.....	51
II- OĞUZ YERLEŞİMİ.....	55
A- Malazgirt Savaşı Öncesi Dönem.....	55
B- Malazgirt Savaşı Sonrası Dönem.....	64
1- Danişmendliler	70
2- Saltuklular	78
3- Mengücekler	82
4- Türkiye Selçukluları	85
a- Samsun Yöresinin Fethi ve Müslüman Samsun'un Kurulması	90
b- Gürcülerle Mücadele ve Kelkit Havzasının Ele Geçirilmeye Başlanması.....	92
c- Trabzon Rum Devleti'nin Kontrol Altına Alınması	94
d- Mengücekli Beyliği'nin İlhak Edilmesi	97
e- Çepnilerin Ortaya Çıkışı	101
III- BÖLGEYE İKİNCİ KIPÇAK GÖÇÜ	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI HAKİMİYETİNİN KURULUŞU DEVRİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE TÜRKLER

I- ERETNALILAR DEVRİ.....	126
II- CANİK BEYLİKLERİ.....	131
A- Hacı Emir-Oğulları	133
B- Taceddinoğulları	139
C- Kubadoğulları	147

D- Taşanoğulları.....	151
E- Bafra (Bavra) Beyleri	153
III- MUTAHHARTEN'İN ERZİNCAN EMİRLİĞİ.....	155
IV- AKKOYUNLULAR DÖNEMİ	159
SONUÇ	177
KAYNAKLAR	183
DİZİN	201

ÖN SÖZ

Günümüzde, Anadolu Türk tarihi çalışmalarını Malazgirt zaferiyle başlatmak esaslı bir kural haline gelmiş gözükmektedir. Hâlbuki Türkler, Asya'nın orta ve batı kısımlarında en eski çağlardan beri cihanşümûl devletler kurmuş milletlerden birisidir. Bunun yanında Türk nüfuzu Avrupa'da, Macaristan ve Balkanlara kadar uzanan sahada, bu arada Karadeniz havzasında da etkili olmuştur. Bu havzanın batısı ve kuzeyinde gelişen Türk faaliyetleri hakkında bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, doğusu ve güneyinde yani Kafkaslar ile Karadeniz'in Anadolu sahillerinde, özellikle de Doğu Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan Türk etkinliği üzerine bugüne kadar ciddi bir ilmî araştırma yapılmamıştır. Oysa bölgenin, en eski çağlardan itibaren Asya'dan gelen muhtelif kavimlerin yerleşim alanı olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında Türkler veya Kimmer ve İskitler gibi akraba topluluklarının da bulunması tabiidir.

Türk soyundan geldikleri halen tartışmalı olmakla beraber, Türklere en yakın akraba topluluklar içerisinde yer alan Kimmer ve İskitleri müteakip, birkaç asırlık bir süre içerisinde Doğu Karadeniz bölgesi, Çoruh havzasından sızan değişik Türk gruplarının yerleşim alanı haline gelecektir. Bunların daha sonra ortaya çıkan Yunan kolonilerine zemin teşkil ettiği açıktır. Ancak müteakip devirlerde bölgeye Türk göçü devam etmiş ve Osmanlılar Anadolu'ya tam olarak hâkim olduğunda bu göçler sistemli ve düzenli bir iskân hareketine dönüşmüştür. Onun için bu çalışma, Osmanlı hâkimiyeti dönemine kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türk topluluklarıyla sınırlandırılmıştır. Böylelikle, Türk nüfuzunun bölgedeki temelleri, bir başka deyişle tarihî derinliğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük teşvik ve desteğini gördüğüm Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Enver KONUKÇU ile gerek konunun belirlenmesinde, gerekse daha sonraki aşamalarda bugüne kadar sınırsız desteğini gördüğüm Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Salim CÖHCE'ye minnetlerimi sunmayı bir borç kabul ederim.

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Samsun, 2019

KISALTMALAR

- AS : Anatolian Studies.
Bkz. : Bakınız.
BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
CAJ : Central Asiatique Journal.
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
DTCFD : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
EFD : Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.
GJ : The Geographical Journal.
H. : Hicri.
İA : İslâm Ansiklopedisi.
JA : Journal Asiatique.
M. : Miladi.
nşr. : Neşreden.
nu : Dipnot.
s. : Sayfa.
SAD : Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
TAD : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.
TD. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
TKA : Türk Kültürü Araştırmaları.
TM : Türkiyat Mecmuası.
vd. : Ve diğerleri, ve devamı.
ZDMG : Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Osmanlı hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesinde Türk varlığı ile ilgili olarak esaslı bilgiler veren tarih kaynakları bulunmaktadır. Bölgeyle ilgili bulunan Grek, Ermeni ve Gürcülerin kendi dillerinde meydana getirdikleri kaynaklara ek olarak, Bizans, Türk, Süryani ve Arap kaynaklarında konuyla ilgili önemli kayıtlar mevcuttur. Bunların büyük çoğunluğu batı dillerine tercüme edilerek basılmak suretiyle yaygın olarak kullanımı mümkün hale getirilmiştir. Yalnız bunlar arasında, biraz da konunun özelliğinden dolayı, ilk dönemlere ait nümizmatik, epigrafik v.s. malzeme ile arşiv vesikaları bulunmamaktadır. Bu tür malzeme ancak Yunan kolonileri çağından sonra ortaya çıkmaktadır ki bunlar da daha çok Greklerle ilgili olup bu çalışmada ele alınan konularda çok önemli bir bilgi içermemektedir. Diğer taraftan bu tür kaynaklar bölgeye Oğuzların yönelmesinden sonra artacak ve bu çalışmada esaslı bir şekilde kullanılmaya çalışılacaktır. Osmanlı arşiv vesikaları, bu cümledendir.

Kaynaklar haricinde, bölge konumu itibarıyla bir takım iddiaların odağı olması sebebi ile, pek çok kıymetli araştırmaya da esas teşkil etmiştir. Anthony Bryer, İ. Kılıç Kökten, M. Fahrettin Kırzıoğlu, Faruk Sümer, İsmet Miroğlu, Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Bilgin'in araştırmaları bu gruptandır. Bunun yanında, Marianna Koromila, Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili, Ali İhsan Aksamaz ve Selma Koçiva'nın araştırmalarında görüleceğı gibi, büyük emek ve ciddi bir çabaya rağmen meydana getirilen bazı çalışmalarda, bir takım ön yargılar, özellikle de ideolojik yaklaşımlar ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla bunlar Yunan, Gürcü vs. toplulukların bölgeye yönelik iddialarının birer manifestosu konumuna düşmüştür. Ona rağmen, gerekli değerlendirmeler yapıldıktan sonra bu araştırmalardan da en geniş şekilde istifade edilmeye çalışılmıştır. Başlıkta kaynakların yanında araştırmalara da yer verilmesi bunun sonucudur.

I- KAYNAKLAR

Bir araştırmada kaynaklar söz konusu olduğunda, zaman içerisinde dış tesire en az açık bulunan epigrafik, nümizmatik, diplomatik malzemenin ön plâna çıkması tabiidir. Bunlardan ilk ikisinin mahiyeti hakkında yukarıda bilgi verilmişti. Üçüncü ile ilgili olarak, Bizans sarayında yazılan genel mahiyetteki tarih kitapları haricinde, Osmanlı arşivlerinde yer alan malzemeden başka kaynak bulunmamaktadır.

A- Arşiv Belgeleri

Osmanlı öncesi dönemle ilgili olarak Selçuklulardan günümüze arşiv malzemesi mahiyetini haiz materyal ulaşmamıştır.¹ Ancak, münşeat mecmualarından çıkarılan ve neşredilmiş bulunan² bazı resmî vesikadan geniş bir şekilde istifade edilmiştir. Diğer taraftan, bölgede Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcı bu çalışmanın sınırlandırıldığı dönemin sonrasını ihtiva ettiği için, doğrudan bir Osmanlı arşiv çalışmasına gerek görülmemiştir. Yalnız bu dönem bir sonuç olarak düşünüldüğünde, onu ortaya çıkaran gelişmeleri anlamayı da kolaylaştıracağından hareketle, yöreyle ilgili Osmanlı arşivlerine dayanılarak meydana getirilen eserlerden istifade edilmiştir. Bunların başında İsmet Miroğlu'nun XVI. Yüzyılda Bayburt ile ilgili çalışması gelmektedir.³ 1516'da tahririne dayanılarak hazırlanan bu çalışma, Osmanlı öncesi dönemde bölgeyi elinde tutan Türk beylik ve devletlerinin Bayburt'ta oluşturduğu nüfus yapısı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Bahaeddin Yediyıldız'ın Ordu Kazası Sosyal Tarihi⁴ ve Ordu İli Yer Adları⁵ çalışmaları, 1455 Canik-i Bayram tahririne göre Ordu'nun Osmanlı hâkimiyetine geçtiği devirdeki demografik durumu ve Hacı Emiroğulları beyliğinin bölgedeki nüfuzu ile ilgili önemli bir kaynaktır. Aynı tahrir defterleri esas alınarak Mehmet Öz tarafından hazırlanan eser⁶ ise, Ordu ve Giresun ile Samsun'daki Türk beyliklerinin nüfus yapısını ortaya çıkarmaktadır.

¹ Bkz. M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, (Temmuz 1943), s. 401.

² Bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.

³ Bkz. İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.

⁴ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Ordu İli Yer Adları", *TKA*, XXII/1-2 (1984), s. 20-36.

⁶ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

Fatma Acun'un 1485 tahririni esas alarak hazırladığı çalışma,⁷ Şarkî Karahisar'daki yer isimleri vasıtası ile Osmanlı öncesi dönemde bölgenin sosyal ve demografik yapısının tespit edilmesini sağlamaktadır. Feridun M. Emecen,⁸ M. Hanefi Bostan'ın çalışmaları ise,⁹ hakkında yeterince malumat bulunmayan Hacı Emiroğulları beyliğinin son dönemi hakkında önemli bilgiler vermekte, Osmanlı hâkimiyeti öncesi devirde Giresun'un nüfusu içerisinde Türkmenlerin yerini ortaya çıkarmaktadır.

B- Genel Tarih Kitapları

Arşiv belgelerindeki bilgiler dışında, bölge hakkında önemli veriler sunan ve çeşitli dillerde meydana getirilmiş genel mahiyetteki kaynaklara bol miktarda sahibiz. Bunların başında, ilk çağdan itibaren Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler hakkında kıymetli bilgiler içeren Ermeni ve Gürcü kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynaklar haricinde, Grek, Bizans, Türk, Süryani ve Arap kaynakları öne çıkmaktadır.

1- Ermeni ve Gürcü Kaynakları

XI-XIV. asırlarda Anadolu'daki Türk devletleri ile münasebeti bulunan Ermeni ve Gürcülere ait kayıtlar, Anadolu Türklerinin tarihini aydınlatması bakımından da büyük önem taşır.¹⁰ Türk yayılmasını kendi halklarını etkilediği yönü ile ele alan bu kaynaklar, verdikleri kesin bilgiler ile mühim bir yer tutmaktadır.¹¹

Gürcü tarihleri arasında yer alan K'art'lis Chovreba (Gürcistan Tarihi), anonim yalıktır,¹² XVIII. Asırda Gürcü Kralı Vakhtang'ın emri ile bir

⁷ Bkz. Fatma Acun, "15. ve 16. Yüzyıllarda Şebinkarahisar ve Civarında Yerleşim Modelleri", *Giresun Tarihi Sempozyumu* (Giresun 24-25 Mayıs 1996) *Bildiriler*, İstanbul 1997, s. 137-161.

⁸ Bkz. Feridun M. Emecen, "XV-XVI. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dair Bazı Bilgiler", *EFD, IV* (1989), s. 157-165; Ayrıca Bkz. Feridun M. Emecen, "Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri", *Giresun Tarihi Sempozyumu*, s. 19-24.

⁹ Bkz. M. Hanefi Bostan, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdarî Taksimatı ve Nüfusu", *Giresun Tarihi Sempozyumu*, s. 119-136.

¹⁰ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 384.

¹¹ Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (nşr. Y. Moran), İstanbul 1979, s. 71-72.

¹² M. Fahrettin Kırzioğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz (Batum-Samsun Dâhil) Bölgesinde, M.Ö. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafya'da Yaşayan Hatıraları", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi* (Samsun 1-3 Haziran 1988) *Bildirileri*, Samsun 1990, s. 86.

araya getirilmiştir.¹³ En eski çağlardan 1469'a kadar olan kısmı, M. Brosset tarafından 1849'da Saint-Petersburg'da Fransızca olarak ilaveleriyle birlikte yayımlanmıştır.¹⁴ Günümüzde bu eserin tıpkıbasımları¹⁵ ve çevirileri¹⁶ yayımlandığı gibi, bazı bölümleri Gürcüce'den çevrilerek İngilizce olarak neşredilmiştir.¹⁷ Bu çalışmada, Brosset ve Qaukhchishvili-Vivian tarafından yayımlanan nüshalar kullanılmıştır.

K'art'lis Chovreba, Selçukluların Kafkasya hareketleri dışında Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türkiye Selçukluları için çok önemli bilgiler içermektedir.¹⁸ Aynı zamanda, Makedonyalı İskender döneminde Çoruh boylarında bulunan Kıpçaklarla ilgili yegâne kaynaktır. Eserin bu konudaki önemine ilk defa Zekî Velidi Togan tarafından işaret etmiş,¹⁹ bilahare Fahrettin Kırzioğlu, Kıpçaklarla ilgili bu bölümü tercüme etmiştir.²⁰

En eski çağlardan XIX. yüzyıla kadar Gürcistan hakkında en önemli kaynak olarak kabul edilen anonim Gürcistan tarihi, Kıpçaklarla birlikte başlayan Türk-Gürcü ilişkileri hususunda büyük bir önem kazanmaktadır. Makedonyalı İskender'in doğu seferi esnasında Çoruh nehri boylarında karşılaştığı Kıpçaklar hakkındaki temel bilgi kaynağı olan Gürcistan tarihi, Kimmer ve İskit yerleşmelerinin yanı sıra ilkçağda Karadeniz bölgesinde yaşayan topluluklar ile ilgili olarak içerdiği malumat sayesinde emsalsiz bir değer kazanmakta, SSCB. Devrinde hazırlanan Gürcü tarihlerinde yörenin antik dönemi hususundaki ideolojik iddiaları değerlendirme anlamında bu önem daha da artmaktadır.

K'art'lis Chovreba'nın Selçuklu-Gürcü münasebetleri hakkındaki kayıtları, Oğuzların batıya göçünün Anadolu'da yaşayan Hıristiyan halklar üzerindeki etkisini Gürcü bakış açısından görme imkânı sağladığı gibi, Osmanlılara kadar uzayan evrede Güney Kafkasya ve Karadeniz bölgesinde Türk

¹³ Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I*, Ankara 1944, s. 14.

¹⁴ M. Brosset, *Histoire de la Georgie, I*, Saint-Petersburg 1849.

¹⁵ Bkz. *K'art'lis C'xovreba, I-II* (nşr. S. H. Rapp), New York 1998.

¹⁶ *Kartlis Tskhovreba* (nşr. R. Metreveli), Tbilisi 2014.

¹⁷ Bkz. *The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha* (nşr. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991.

¹⁸ Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 30.

¹⁹ A. Zekî Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, I*, İstanbul 1981, s. 257-258.

²⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylari'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 20-21.

yerleşmesinin mahiyeti konusunda da büyük ehemmiyet arz eder. Karahan idaresindeki altmış bin Türkmen'in Moğolların önünden kaçarak Doğu Karadeniz bölgesini yurt tutması ile ilgili bilgi, buna örnektir. IV. David devrinde Atrak kumandasındaki Kıpçakların Gürcistan'a gelmesi ile başlayan süreçte, XII. yüzyılda Gürcülerin dışı açılma politikasında bu Türk kavminin etkileri hakkında elde edilen bilgilerde en önemli kaynak olan bu çalışma, aynı zamanda 1204'te kurulan Trabzon Rum Devleti'nin hâkim olduğu saha hakkında Bizans ve Türk kayıtlarında geçen malumatları değerlendirme imkânı bulunabilen yegâne eserdir.

Kral David (1089-1125) dönemine ait olup onun ölümünü müteakip derlenerek kaleme alınan anonim Kralların Kralı David'in Tarihi adlı eser, bu kralın iktidarı sırasında Türk-Gürcü ilişkileri hakkında çok önemli bir kaynaktır. Özellikle Kıpçakların faaliyetleri dönemin tanıkları tarafından bütün açıklığıyla ortaya konulmaktadır. Bu eserin hem Gürcüce hem Ermenice uyarlamaları, R. W. Thomson tarafından bir araya getirilmiş ve İngilizce'ye çevrilmiştir.²¹

Lasdivertli Aristakes, XI. yüzyılın en önemli Ermeni tarihçilerinden birisidir. 1072 civarında ölen yazar, bizzat yaşadığı 82 yılın olaylarını kaydettiği Tarih²² isimli bir eser kaleme almıştır. Selçukluların Doğu Anadolu'ya girişi ile birlikte yaşanan değişimi bütün ayrıntısıyla kaydeden yazar Tuğrul Bey ve Alp Arslan zamanında Karadeniz bölgesinde yaşananlara temas eder. Onun 1054'te Selçuklu akıncılarının Karadeniz bölgesine ulaştığı ile ilgili kaydı tek olması bakımından oldukça kıymetlidir.

Aslen Urfalı bir rahip olup XI. asrın sonunda ve XII. asrın ilk yarısında bu şehirde yaşamış olan Mateos'un yazdığı vekayiname, 952'den 1136 senesine kadara geçmiş vakaları ihtiva eder. Eser, müellifin öğrencisi olduğu zannolunan Grigor adlı bir papaz tarafından 1137'den 1163 senesine kadar devam ettirilmiştir.²³ Türklerin Anadolu'ya geldiği dönemle ilgili en mühim Ermeni kaynağı olan Mateos, Çağrı Bey'in 1018 akınından 1136 yılına kadar vuku bulan hadiseler hakkında zengin malumat vermektedir. Bu devirdeki hadiselerin çoğuna şahit olan müverrih, yaşamadığı olayları da onları

²¹ Bkz. Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History*, Oxford 1996, s. 309-353.

²² Bkz. *Histoire d'Arménie par Arisdauces de Lasdiverd* (nşr. Ev. Prud'home) Paris 1864.

²³ Bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *TD, I/1-2* (1950), s. 102.

görenlerden dinlemiştir.²⁴ Eserin 1850 ve 1869'da Kudüs'te, 1898'de Eçmiazin'de Ermenice nüshası,²⁵ 1858'de ise Dulaurier tarafından Fransızca tercümesi yayımlanmış,²⁶ Papaz Grigor'un zeyli ile birlikte, Hrand d. Andreatyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁷ Bu çalışmada, yukarıda zikredilen Türkçe çeviri kullanılmıştır.

Urfalı Mateos'un kayıtları, Çağrı Bey'in batı seferi ile birlikte önem kazanmaktadır. 1048 yılından itibaren Doğu Anadolu'da cereyan eden Bizans-Selçuklu mücadelesini yakından takip eden müverrih, Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde bölgedeki Bizans askerî gücünün çöküşü ile ilgili ehemmiyetli bilgiler nakletmektedir. Danışmendlilerin Anadolu'daki faaliyetlerine de yer ayıran Mateos, kuzeydeki bölgeyi Türklere açan bu Türk beyliğinin diğer Türk teşekkülleri, Haçlılar ve Bizanslılar ile münasebetlerinden bahsetmektedir.

Doğu Karadeniz bölgesine yerleştikleri bilinen Türk ya da Türklerle akrabalığı söz konusu olan topluluklar hakkında, Victor Langlois tarafından neşredilen Ermeni tarihleri büyük önem taşımaktadır. Saint Gregoire'de Kimmerler hakkında yer alan bilgiler,²⁸ Kapadokya'ya ele geçiren bu topluluk hakkında ilk dönem Ermeni tarihleri içerisinde ayrıcalık kazanmasını sağlar. Moise de Khoren'in kayıtlarında,²⁹ Gürcülerin Klarcet adını verdiği bölgenin İskitlere verilen Gog kökenli bir isim olan Gghardch olarak adlandırılması, bu yörede yaşadıkları bilinen Klarc halkının Türk ya da Türklerle akraba bir topluluk olabileceği yönündeki iddiaları desteklemesi açısından büyük önem arz etmektedir. Elisée Vartabet'te geçen,³⁰ Gog-Magog olarak anılan İskitlerin Türkistan'la ilişkili bir topluluk olduğu tarzındaki bilgi dikate değerlidir.

Stephannos Orbelian (Etienne Orpelian) tarafından kaleme alınan Sünik (Karabağ) Vilayeti Tarihi, Türk tarihi açısından önem arz eden Erme-

²⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 30.

²⁵ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I*, Ankara 1990, s. XXXIV.

²⁶ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 230.

²⁷ Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. H. D. Andreatyan), Ankara 1987.

²⁸ Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, II*, Paris 1879, s. 21-44.

²⁹ V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, II*, 53-175.

³⁰ V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, II*, s. 183-251.

ni kaynaklarından birisidir.³¹ XIII. asır ortalarında Karabağ'da doğan yazar, 1285'te Karabağ başpiskoposu olmuş, bu dönemden sonra, mevkisi ve vazifeleri yanında mensubu bulunduğu ailenin tarihini yazmak için eserini kaleme almıştır. Ermenice metni 1859'da basılan eser, çeşitli dillere çevrilmiştir.³² Bu çalışmada, M. Brosset tarafından neşredilen nüsha³³ kullanılmıştır.

Orbelyan hanedanı merkezli olarak hazırlanan Orbelyanlar Tarihi, daha ziyade Ermenistan ve Gürcistan'da meydana gelen hadiseler hakkında bilgi vermektedir. Bu eseri Türk tarihi açısından önemli kılan, Kimmer ve Sakaların yayıldıkları alan hakkındaki kayıtlarla birlikte Güney Kafkasya, Ermenistan ve Doğu Anadolu'ya yerleşen göçmen kavimlerle ilgili olarak içerdiği bilgilerdir. Melikşah'ın Ermenistan'a girişi, Alp Arslan'ın Kars'ı alması, IV. David döneminde Gürcülerin dışa yayılma siyaseti ve bunda ülkesine getirttiği Kıpçakların rolü, Trabzon Rum Devleti'nin kuruluşu, çevresindeki Hıristiyan devletlerin Komnenoslara bakışı, Harzemşahların Gürcistan'ı almaları, Moğol istilasının Doğu Anadolu'daki Hıristiyan topluluklarına etkileri hususlarındaki mühim kayıtlar Orbelyanlar Tarihi'ne büyük önem kazandırmaktadır. Gürcü Kralı Giorgi devrinde Kubasar'ın yardımı ile Orbelyan hâkimiyetinin ortadan kaldırılmasının anlatıldığı bahiste, Kıpçakların o dönem Gürcistan'ında sahip oldukları askerî ve siyasî nüfuzun anlatıldığı kısım ise, başka hiç bir kaynakta rastlanılmayacak önemde tasvirler içermektedir.

XIII. asır Ermeni müellifleri içerisinde önemli bir yere sahip olan müverrih Vardan, Hülagu'nun huzuruna davet edilecek kadar meşhur olmuştur. Doğum ve ölüm tarihleri belli olmayan yazar, Hağbat manastırında rahip olarak görev yapmıştır. Dinî ve coğrafi eserlerinin yanı sıra, şöhretini borçlu olduğu Cihan Tarihi isimli bir çalışması da bulunmaktadır. 889-1269 tarihleri arasında şark eyaletleri ve Anadolu'da gerçekleşen olaylarla ilgili kısımları, özellikle de yazarın şahit olması sebebi ile önem kazanan Moğol istilası devri, eserin Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri ile ilgili bölümüdür,³⁴ Anadolu'nun fethi döneminde ismi zikredilmeye layık eserler içerisinde.³⁵ Eduard Dulaurier tarafından Fransızca'ya çevrilen eser, bu nüshadan M.K.

³¹ A. Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 231.

³² H. D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", s. 419-423.

³³ Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie, I-II* (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864-1866.

³⁴ H. D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", s. 401-405.

³⁵ M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 13.

Ayas'ın tercümesiyle Türkçe olarak neşredilmiştir.³⁶ Hrand D. Andreasyan, Vardan'ın tarihini 1937'de ayrıntılı bir şekilde tekrar yayımlamıştır.³⁷ Bu çalışmada her iki tercüme de kullanılmıştır.

Müverrih Vardan'ın Anadolu'daki Türk faaliyetleri ile ilgili önemi, Moğollar'ın bölgeye yönelmesinden sonra başlar. Zira yazarın Malazgirt Savaşı öncesindeki dönemde gerçekleşen hadiseler hakkında naklettiği bilgilerde, Çağrı Bey'in batı seferinde ve Danişmendlilerin 1100'de Haçlılarla savaşında olduğu gibi, kronolojik yanlışlıklar görüldüğü gibi olaylara karışan şahısların isimleri de farklıdır. Ancak Moğol istilası dönemine şahit olması bakımından önem kazanan Vardan, Moğolların Gürcistan ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri hususunda Türk kaynaklarında eksik kalan kısımları tamamlamakta ve çok değerli bilgiler nakletmektedir.

Okçu Milletin Tarihi isimli eseri ile XIII. asır Ermeni tarihçileri içerisinde önem kazanan Aknerli Grigor, 1240-1273 yılları arasında Moğolların Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini anlatır. Bu eserin çeşitli dillere çevirisi yapılmış,³⁸ Hrand D. Andreasyan tarafından da Türkçe'ye kazandırılmıştır.³⁹ Bu çalışmada adı geçen neşir kullanılmıştır. Moğolların Gürcistan'da yaptığı tahribat hakkında mühim bilgiler veren Grigor, Doğu Karadeniz bölgesine yayılmaya çalışan Gürcülerin bu dönemde içinde bulunduğu siyâsî, askerî ve sosyal ortamı ayrıntılı bir biçimde yansıtmaktadır.

2- Grek ve Bizans Kaynakları

Grek kaynakları içerisinde Karadeniz hakkında malumat bulunan ilk eser, M.Ö. VI. yüzyılın başında Doğu Karadeniz bölgesine gezi yaptığı bilinen Karyandlı Skylax'tır. Alexandre Baschmakoff tarafından Grekçe özgün nüshası ile birlikte Fransızca olarak neşredilen bu eser,⁴⁰ Fahrettin Kırzıoğlu

³⁶ Bkz. Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihine Göre Moğollar Vardan'ın Umumi Tarihinden Müstahrec" (nşr. M. K. Ayas), *TM*, V (1936), s. 27-48.

³⁷ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi" (nşr. H.D.Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, I-II (1937), s. 153-255.

³⁸ H. D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", s. 418-419.

³⁹ Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi* (nşr. H.D.Andreasyan), İstanbul 1954.

⁴⁰ Bkz. Alexandre Baschmakoff, *La Synthèse Des Periples Pontiques*, Paris 1948, s. 62-79. Baschmakoff bu çalışmasında, tercümesini yaptığı seyahatnameler hakkında geniş bir tanıtım ve eserlerin genel değerlendirmesini yapmıştır. Yazarın Karadeniz'in etnik yapısı ile ilgili başka bir araştırması daha bulunmaktadır. Bkz. Alexandre Baschmakoff, *Cinquante Siecles D'evolution Ethnique Autour de la Mer Noire*, Paris 1937.

tarafından Türk ilim âlemine tanıtılmıştır,⁴¹ Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar hakkında mühim bilgiler içermektedir.

M.Ö. 430-350 yılları arasında yaşayan Atinalı tarihçi ve yazar Ksenophon, Pers tahtında hak iddia eden Kyros'un hizmetine girmiştir.⁴² M.Ö. 401 yılında, İran tahtını ele geçirmek üzere Babil yakınlarında yapılan savaşta mağlup olan orduda bulunan Ksenophon, Doğu Anadolu ve Karadeniz üzerinden ülkesine döndüğünde, Anabasis isimli kitabını hazırlamıştır.⁴³ Bu eser, T. Gökçöl tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir,⁴⁴ Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar hususunda mühim kayıtlar ihtiva etmektedir, özellikle Çoruh boylarındaki İskit toplulukları ile ilgili bölümü,⁴⁵ Ksenophon'un kitabını, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk yerleşimi hakkında daha da önemli hale getirmektedir.

M.S. II. yüzyılda yaşayan tarihçi Arrianus, senatör ve vali olarak Roma İmparatorluğu'nda görev almış,⁴⁶ M.S. 130'lu yılların başında, Kapadokya valisi olarak Karadeniz bölgesine bir seyahat yapmıştır.⁴⁷ Bu gezi sonucu İmparator Adrianus'a sunduğu rapor⁴⁸ ve O'na izafe edilen⁴⁹ Anonim Seyahatname, Alexandre Baschmakoff tarafından Grekçe özgün nüshası ile birlikte neşredilmiştir.⁵⁰ Arrianus'un kayıtları, Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili büyük önem taşımaktadır.

M.Ö. 484-425 yılları arasında yaşamış olan ve tarihin babası olarak kabul edilen Bodrumlu tarihçi Herodotus, Doğu Akdeniz bölgesine yaptığı geziler neticesinde Pers savaşlarını konu alan eserine yazmıştır. Bu eserin

⁴¹ Bkz. M. F. Kırzioğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan", s. 86-87.

⁴² Bülent İplikçioğlu, *Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s. 369.

⁴³ Bkz. *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon* (nşr. V.Usta), Trabzon 1999, s.13.

⁴⁴ Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984.

⁴⁵ Ksenophon'un Çoruh boylarındaki İskit toplulukları hakkındaki kayıtlarının genel bir değerlendirilmesi için Bkz. M. F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 193-200.

⁴⁶ B. İplikçioğlu, *Eskibatı Tarihi, I*, s. 350-351.

⁴⁷ Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000, s. 64.

⁴⁸ Bkz. A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 80-107.

⁴⁹ Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 185.

⁵⁰ Bkz. A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 108-161.

çeşitli dillere çevirileri yapılmış,⁵¹ M. Özmen tarafından Herodot Tarihi ismiyle Türkçe olarak neşredilmiştir.⁵² İlkçağda Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan halklar hususunda mühim bilgiler veren Herodotus, Kimmer ve İskitler hakkındaki kayıtları ile Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Ortaasyalı bu topluluklar konusunda büyük önem kazanmaktadır.

M.Ö. 64-M.S. 19 yılları arasında yaşayan Amasyalı coğrafyacı Strabon, Roma'da öğrenim görmüş, tüm Akdeniz dünyasını yakından tanıyacağı geziler neticesinde, tarihî ve mitolojik bilgiler de ihtiva eden Geographika eserini yazmaya başlamış,⁵³ M.Ö. 5 yılına doğru tamamlamıştır.⁵⁴ Bu eser, A. Pekman tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁵⁵ Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili mühim bilgiler içeren eser, Kimmer ve İskitler hakkındaki kayıtları sebebiyle daha büyük bir önem kazanmaktadır.

Grek kaynakları içerisinde, Kral III. Aleksios döneminde saray tarihçisi olan Michael Panaretos'un Chronique de Trebizonde eseri, Trabzon Rum Devleti hakkında en önemli kaynaktır. Batı dillerine çevrilmiş iki baskısı bulunan kitabın Fransızca nüshası M. Brosset tarafından tercüme edilmiş ve Lebeau'nun Bizans tarihi eserine ilave olarak konulmuş,⁵⁶ Grek-Türkmen ilişkilerini konu alan bölümü ise, A. Bryer tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.⁵⁷

Panaretos kroniği, Eretnalılar ve Mutahharten'in Erzincan Emirliği hakkında önemli bir kaynaktır.⁵⁸ Ancak esere asıl önemini kazandıran, Trabzon Rum Devleti'nin çevresindeki Türk beylik ve devletleriyle münasebetleri konusundaki kayıtlarıdır. Komnenos hanedanı hakkındaki bilgileri II. John zamanından itibaren başlayan çalışmada özellikle III. Aleksios'un hâkimiyet döneminde vuku bulan hadiselerle bizzat şahit olan müverrih, Türk ilerlemesi ve imparatorun bu durum karşısında izlediği politika hakkında tek bilgi

⁵¹ B. İplikçioğlu, *Eskibati Tarihi*, I, s. 356-357.

⁵² Bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi* (nşr. M. Ökmen), İstanbul 1991.

⁵³ B. İplikçioğlu, *Eskibati Tarihi*, I, s. 439-440.

⁵⁴ A. Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, s. 48.

⁵⁵ Bkz. Strabon, *Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III* (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969.

⁵⁶ Bkz. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX, Paris 1836, s. 482-509.

⁵⁷ Bkz. Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens", *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980, s. 143-148.

⁵⁸ Bkz. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, Ankara 1989, s. 249-251.

kaynağıdır. 1297'den itibaren Ünye'den doğuya doğru genişlemeye başlayan Türkmen baskısı, 1301'de imparator Aleksios'un Giresun zaferi, 1313'ten itibaren Hacı Emir beyliğinin Trabzon üzerine yaptığı akınlar, 1336 yılından başlama üzere Akkoyunlular ile akrabalık kurulmasına kadar devam eden Türkmen seferleri, Komnenos hanedan ailesinin Hacı Emir ve Taceddinoğulları beyliklerine kız vererek batı sınırlarını güven altına almaya çalışması, krallığın Çepnilerle mücadeleleri Panaretos tarafından birinci elden bilgi sahibi olunan belli başlı konulardır. Bölge üzerine hazırlanmış birçok araştırmaya kaynak olan Panaretos kroniği, şehirdeki Türkmen tahribatını resmi bir tarihçinin ağzından aktarması sebebi ile bazen mübalağalı ifadeler taşımasına rağmen, yine de XIV. yüzyılda Trabzon ve çevresi hakkında tartışmasız en önemli eserlerden birisidir.

Bizans kaynakları içerisinde Cedrebus'un başladığı çalışmayı devam ettiren Skylitzes, Mikhael Attaleiates ve Anna Komnena, XI. yüzyılın sonlarında Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri ile ilgili önemli kayıtlar içermektedir.⁵⁹ Umumiyetle İslam tarihçilerine göre daha zayıf olan Bizans tarihçileri, kendilerine mahsus bir zihniyet ve imparatorluk gururu ile Selçuklular karşısındaki mağlubiyetlerini ve aleyhlerindeki antlaşmaları kendilerine göre tefsir etmelerine rağmen, Türkiye Selçukluları açısından birinci derecede öneme sahiptir.⁶⁰

Mikhael Attaleiates, Bizans sarayında itibarlı bir mevkie sahiptir ve 1034'ten 1074'e kadar vuku bulan olayları göz şahidi olarak tasvir etmektedir. İmparatorluk içindeki askerî gruba yakın olan Attaleiates, Romen Diyojen zamanını çok yakından görmüş bir kişi olarak nakletmektedir.⁶¹ Yazdığı eser, Malazgirt savaşı sonrası dönem için önemli bir kaynaktır.⁶² Xavier Jacob tarafından Fransızca olarak neşredilmiş,⁶³ bu çalışmada, Bilge Umar tarafından yapılan çeviri⁶⁴ kullanılmıştır.

Tuğrul Bey döneminde Gürcistan'a yapılan seferin Bizans üzerindeki yansımaları hakkında bilgi veren Attaleiates, Türkmenlerin Şarki Karahisar'a

⁵⁹ Bkz. C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 72.

⁶⁰ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 29.

⁶¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (nşr. F. Işılta), s. 294.

⁶² Bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, I* (nşr. F. Işılta), Ankara 1989, s. 52.

⁶³ Bkz. *Les Turcs Au Moyen-Age* (nşr. X. Jacob), Ankara 1990, s. 9-66.

⁶⁴ Mikhael Attaleiates, *Tarih* (Çev. B. Umar), İstanbul 2008.

akın düzenlemesi ve Malazgirt savaşından önce bu kentin Romen Diyojen tarafından tekrar zapt edilmesi hakkında önemli kayıtlara sahiptir.

Yüksek bir Bizans memuru olan Ioannes Skylitzes, XI. yüzyıl sonunda, 811'den 1057 yılına kadar uzanan bir kronik kaleme almıştır. Bu eserin en önemli kısımları, zamanımıza kadar intikal etmemiş kaynaklara dayanarak bilgi naklettiği bölümleridir. II. Basileios döneminde gerçekleşen hadiseler hakkında çok mühim kayıtlara sahip olan eserin orijinal metni bugüne kadar neşredilmemiştir.⁶⁵ Xavier Jacob tarafından yayımlanan⁶⁶ ve bu çalışmada kullanılan nüshada, müverrih, 1071'den önce Türklerle Bizanslılar arasında gerçekleşen çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Diğer taraftan, Alp Arslan'ın 1054 seferinden sonra doğu sınırını güven altına almaya çalışan Bizans imparatorunun Frank askerlerini Doğu Karadeniz bölgesine sevk etmesi, Şarkî Karahisar üzerindeki Türk baskısı hakkındaki kayıtları, Malazgirt öncesi dönemde Selçukluların bölgedeki nüfuzunu göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak bu olumlu taraflarının yanı sıra, müverrihin hadiselerin gerçekleştiği zamanı kayıtlarında belirtmemesi, eserindeki en büyük eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un kızı olan Anna'nın kaleme eser, XI. yüzyılın son dönemi hakkında en önemli kaynakların başında gelmektedir. B. Leib'in Fransızcasını 1937-1945 tarihleri arasında neşrettiği bu eser, pek çok dile çevrilmiş,⁶⁷ Türkçe neşri ise Alexiad ismiyle B. Umar tarafından yapılmıştır.⁶⁸ Pek çok tercüme hatasına rağmen bu çalışmada adı geçen Türkçe çeviri kontrollü olarak kullanılmıştır.

Malazgirt Savaşından sonra Türklerin Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren Anna Kommena, 1075'te Trabzon'u Türklere geri alan ve Bizans'a karşı bağımsızlığını ilân eden Theodore Gabras'la ilgili olarak da mühim kayıtlar tutmuştur. Danışmendiler ve Türkiye Selçukluları hakkında Bizans'la ilişkileri doğrultusunda bilgiler veren Anna, Şahinşah ile antlaşmada olduğu gibi, bazen hadiseleri farklı boyutlarda anlatmaktadır ki bu tavır, babası hakkındaki değerlendirmelerinde

⁶⁵ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 197-198.

⁶⁶ *Les Turcs Au Moyen-Age*, s. 67-129.

⁶⁷ I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, s. XLI.

⁶⁸ Anna Kommena, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.

aşırıya kaçmasından kaynaklanmış olmalıdır.⁶⁹ Buna rağmen, XI. yüzyılın sonunda Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkler konusunda Alexiad'ın büyük önemi vardır.

1185-1204 arasında Bizans sarayında önemli mevkilere ulaşan Niketas Khoniates'in eseri, ilk defa Hieronymus Wolf (1516-1580) tarafından yayımlanmıştır.⁷⁰ Çeşitli dillere çevirileri yapılan eserin Ioannes ve Manuel Komnenos dönemleri ile alakalı kısmı⁷¹ ve 1995-1206 arasındaki kısmı⁷² Türkçe'ye de çevrilmiştir.

Eserinde naklettiği olayların çoğuna tanık olan Niketas Khoniates, XII. yüzyılda, bilhassa Selçuklu Sultanı Mesud (1116-1155) devrinde Türkiye'nin durumu, Bizans-Danışmendli mücadeleleri ve İmparator Manuel'in Selçuklular ile Danışmendliler arasındaki çekişmeyi artırma çabaları hakkında önemli bilgiler nakletmektedir. Ayrıca XII. yüzyılın sonlarında Samsun civarında yaşanan gelişmeler ve XIII. yüzyılın başlarında Komnenosların Karadeniz sahilini ele geçirmesi de Niketas Khoniates'in şahitliği ile yakından takip edilebilir.

1018'de İstanbul'da doğan ve aynı asrın son çeyreğinde ölen Mikhael Psellos, zamanının en büyük bilgini ünvanını alan önemli bir şahsiyettir. Bizans sarayında önemli mevkilerde bulunan yazar, zamanının tarihini en yakından müşahede etmekle kalmamış, çevresinde olup bitenleri bütün ayrıntısı ile kaleme de almıştır.⁷³ II. Basileios'un 976'da tahta çıkışından 1077 yılına kadar yüz yıllık dönemi içeren bu Bizans kaynağı, Işın Demirkent tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁷⁴ Genel olarak Bizans sarayında gelişen hadiseleri, imparatorların şahsî özelliklerini ayrıntılı bir biçimde anlatan yazar, devletin dış ilişkileri hususuna fazla değinmez. Bununla birlikte, Alp Arslan zamanındaki yağma akınlarının etkileri, Türk ilerlemesi karşısında Gürcistan'daki durum ve Şarkî Karahisar'daki Bizans askerî gücü konusundaki kayıtları önemlidir.

⁶⁹ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, I*, s. 55 nu 9.

⁷⁰ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 2.

⁷¹ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)* (nşr. F. Işıltan), Ankara 1995.

⁷² *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)* (nşr. I. Demirkent), İstanbul 2004, s. 81.

⁷³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 293.

⁷⁴ Bkz. *Mikhael Psellos'un Kbronographia'sı* (nşr. I. Demirkent), Ankara 1992.

3-Türk Kaynakları

Bezm u Rezm eserinin yazarı olan Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, 1394'te Timurluların elinden kaçarak Kadı Burhaneddin'e sığınmış,⁷⁵ O'nun adına kaleme aldığı kitabını, 1398'de tamamlamıştır.⁷⁶ 1928'de M. F. Köprülü tarafından tıpkıbasımı neşredilen bu eser, 1941'de ise H. H. Giesecke tarafından Almanya'da yayımlanmış,⁷⁷ Mürsel Öztürk tarafından 1990'da Türkçeye çevrilmiştir.⁷⁸

Bezm u Rezm, Kadı Burhaneddin'in şahsiyeti ve faaliyetleri hakkında en mühim kaynaktır.⁷⁹ Aynı zamanda, Moğol idaresi sonrası dönemde Türkiye tarihi hususunda da önemli kaynaklardan birisidir. Kadı Burhaneddin'in Eretna Devleti'ne vezir olmasından sonraki devirden itibaren XIII. yüzyılın sonu, XIV. asrın başında Anadolu'nun siyasî durumunu en açık bir şekilde bu eserde tasvir edilmektedir. Eretnalıların son dönemindeki iç mücadeleler, başta Amasya emiri Hacı Şadgeldi ve Şarkî Karahisar emiri Kılıç Arslan'ın ortadan kaldırılması sonucu Kadı Burhaneddin'in bağımsızlığını ilan etmesi Esterâbadî tarafından bütün ayrıntısı ile anlatılır.

Bezm u Rezm'in Erzincan emirliği ve Canik beyliklerinin sahip olduğu asker sayısı ile ilgili kayıtları, esere "bu konuda malumat bulunan tek Türk kaynağı" olma ayrıcalığını kazandırmaktadır. Moğol istilası sonrasında Türkiye'de kurulan beylikler arasında üzerinde pek durulmayan ve genellikle önemsiz siyasî teşekküller olarak kabul edilen Canik beyliklerinin XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde ne derecede önemli bir rol üstlendiği Esterâbadî'nin kayıtlarında bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır.

Kadı Burhaneddin'in Osmanlı Devleti, Erzincan emirliği ve Canik beylikleri ile münasebetlerini ayrıntılı bir şekilde ele alan müverrih, aynı zamanda XIV. yüzyılda Doğu Karadeniz bölgesinin siyasî ve demografik yapısı hakkında hiçbir yerde bulunamayan bilgiler nakletmektedir. Diğer taraftan aynı dönemin önemli bir kaynağı olan Panaretos kroniğinde yer alan kayıtların doğruluk derecesi Bezm u Rezm'deki bilgiler ile kontrol edilebilmek-

⁷⁵ Bkz. Tahsin Yazıcı, "Aziz b. Erdeşir Esterâbadî", *DİA*, XI (1995), s. 438.

⁷⁶ Halil Edhem, *Kayseri Şehri* (nşr. K. Göde), Ankara 1982, s. 145.

⁷⁷ M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 380, nu:2.

⁷⁸ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm* (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990.

⁷⁹ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, II, s. 25.

tedir. Eserin en büyük kusuru ise, kronoloji hususunda gerekli hassasiyetin gösterilmemiş olmasıdır.

İbn Bibi'nin *El Evamirül-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie* eseri, XII. yüzyılın sonu ile XIII. asır boyunca, Anadolu'daki Türk teşekkülleri hakkında önemli bir çalışmadır.⁸⁰ Ayrıca, Türkiye Selçuklularının en mühim kaynağıdır.⁸¹ Bununla birlikte, çok defa hadiselerin tarihini vermediği ve bazen de kronolojik sırayı takip etmediği için yanlışlıklara sebep olmuştur.⁸² Ch. Schefer tarafından 1889'da batı ilim âlemine tanıtılan İbn Bibi'nin eseri, 1903'te Th. Houtsma tarafından Fransızca olarak neşredilmiş, Türkçe tercümesi ise 1942'de yapılmıştır.⁸³ 1956'da A. Erzi tarafından tıpkıbasımı yayımlanmış,⁸⁴ 1996'da M. Öztürk yeniden Türkçe'ye çevirmiştir.⁸⁵ Bu çalışmada, yukarıda ismi geçen çeviri kullanılmıştır.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasından Gıyaseddin Mesud'un 1280 yılında Kırım'dan İlhanlı hanının yanına gelerek Diyarbakır ve çevresini ikta almasına kadar Türkiye Selçuklu Devleti tarihinin en önemli kaynağıdır. Çağdaşı müverrihlere nazaran döneminde meydana gelen hadiseleri daha ayrıntılı bir şekilde kaydeden İbn Bibi, Anadolu'da siyasî birliğin kurulması esnasında Türk beylikleri ile Selçuklular arasında vuku bulan mücadeleleri en ince ayrıntısına kadar tasvir ettiği gibi, Doğu Karadeniz bölgesinin Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyetine girmesini de bütün açıklığı ile kaydetmektedir.

Trabzon Rum Devleti ve Gürcülerin topraklarını batıya doğru genişletme gayretleri karşısında Selçuklu sultanlarının izledikleri strateji, saraya yakın bir kişi olması dolayısıyla çağdaşı müverrihlerde görülemeyecek ayrıntılarla İbn Bibi'nin kayıtlarında yer almaktadır. Komnenosların Sinop ve Samsun'u ele geçirerek Karadeniz ticaretini kontrol etme çabaları, Gürcülerin Artvin'den güneye doğru uzanan hatta hâkim olma politikası ve Selçuklu idarecilerin bunlara karşı aldığı önlemler İbn Bibi'nin yazdıklarından bü-

⁸⁰ M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 9.

⁸¹ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 418.

⁸² O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 27-28.

⁸³ M. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 380, nu:1.

⁸⁴ Nâsıru'd-Din Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Câferi er-Rugedi İbn Bibi, *El Evamirül-Ala'ieye fi'l-Umuri'l-Ala'ie* (nşr. A. S. Erzi), Ankara 1956.

⁸⁵ El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugedi İbn Bibi, *El Evamirül-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie, I-II* (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.

tün açıklığı ile takip edilebilir. Bunlara ilave olarak Çepnilerin, 1277 yılında Sinop'ta ortaya çıkması ile alakalı kayıt ve Moğol hâkimiyeti döneminde Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkmen gruplarının devlete bakış açılarının yansıtıldığı kısımlar, çağdaşı kaynaklar tarafından üzerinde pek durulmayan konular olduğu için oldukça önemlidir. Bu olumlu yönlerin yanı sıra, İbn Bîbi'nin bütün ayrıntısı ile anlattığı pek çok hadisenin ne zaman gerçekleştiği konusunda tarih belirtmemesi şaşırtıcıdır.

Kerimüddin Mahmud Aksarayî'nin İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın Anadolu valisi Timurtaş'a sunduğu *Müsâmeretü'l-Ahbâr* eseri, Barthold tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır.⁸⁶ Anadolu beyliklerine ait kıyıları, 1928'de F. Köprülü tarafından neşredilmiş,⁸⁷ Z. V. Togan'ın 1931'de yazdığı bir makale ile birlikte,⁸⁸ Türk ilim adamları tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Müsâmeret ül-Ahbâr, XIII. asrın ikinci yarısından Moğol valileri dönemine kadar olan dönem hakkında geniş bilgi içermektedir.⁸⁹ Moğol idaresinde Anadolu'nun geçirdiği buhran devresi için yegane kaynak sıfatını kazanan bir ehemmiyet taşımaktadır.⁹⁰ Aksarayî'nin divan hizmetinde bulunması dolayısıyla bir takım vakalara doğrudan veya dolayısıyla şahit olması, eserin üçte ikisini teşkil eden son kısımda yazdıklarının değerini artırmaktadır.⁹¹ Ayrıca, Anonim Selçuknâme ile birlikte, Nişâpurî'nin rivayetlerini değerlendiren diğer bir Anadolu kaynağı olması bakımından, eser büyük önem kazanmaktadır.⁹² 1944'te önsöz ve ilavelerle birlikte O. Turan tarafından tıpkıbasımı yapılmış,⁹³ 1943'te M. N. Gençosman ve F. N. Uzluk tarafından Türkçe'ye çevrilmiş,⁹⁴ ancak bu nüshadaki bazı yanlışlıklar üzerine, M. Öz-

⁸⁶ *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi* (nşr. O. Turan), Ankara 1944, s. 28.

⁸⁷ Köprülüzade Mehmed Fuad, "Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar", *TM*, II, (1928), s. 1-32.

⁸⁸ Ahmet Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 1-42.

⁸⁹ M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 10.

⁹⁰ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 28.

⁹¹ M. F. Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 389.

⁹² Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" (nşr. N. Kaymaz), *TAD*, VII/12-13, (1969), s. 217.

⁹³ *Müsâmeret ül-Ahbâr* (nşr. O. Turan), Ankara 1944.

⁹⁴ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeret al-Ahyar Selçuki Devletleri Tarihi* (nşr. M. N. Gençosman-F. N. Uzluk), Ankara 1943.

türk tarafından yeniden neşredilmiştir.⁹⁵ Bu çalışmada adı geçen son çeviri kullanılmıştır.

Müsâmeret ül-Ahbâr, Hz. Muhammed'in hayatı, Hulefâ-i Raşidin, Emevi ve Abbasi halifeleri ile Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihi hakkında bir girişten sonra, kuruluştan İlhanlı valisi emir Timurtaş'ın Anadolu'daki faaliyetlerine kadar olan dönem için Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli kaynaklarından birisidir. Naklettiği hadiseleri muasırı İbn Bibi kadar ayrıntılı bir şekilde kaydetmemekle birlikte, özellikle olayların vuku bulduğu tarihleri belirtmesi ile diğer kaynaklardan farklılaşmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklularının ilk döneminde Anadolu ile Gürcistan'da gerçekleşen olaylar hakkında İbn Bibi ve Anonim Selçuknâme'de bulunmayan malumatı ihtiva eden eser, 1280 senesinden sonraki hadiselerle ilgili olarak en önemli bilgi kaynağıdır. Anadolu'daki Türkmen gruplarının Moğol idaresine bakışı, ülkede baş gösteren ayaklanmalar, İlhanlı valilerinin Anadolu'daki faaliyetleri ve bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesi hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmaması, bu konularda Aksarayî'nin kayıtlarına daha da önem kazandırmaktadır.

Türkiye Selçuklularına dair diğer önemli bir kaynak olan Anonim Selçuknâme, II. Alaeddin Keykubad'a sunulmuştur.⁹⁶ Aksarayî'nin yanı sıra Nişâpurî'nin rivayetlerini değerlendiren mühim bir eserdir.⁹⁷ Selçukluların nesli ve Büyük Selçuklu hükümdarları hakkında bir girişten sonra 1341 senesine kadar uzanan dönemde Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli kaynaklarından birisidir. Naklettiği hadiselerde bazen muasırı eserlerden farklı kayıtlara rastlanılan Anonim Selçuknâme, I. Kılıç Arslan'ın Tiflis'i aldığı, Alaeddin Keykubad'ın Gürcü hükümdarı Ergu'yu bozguna uğrattığı, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Ermeniler üzerine sefere çıkan orduya komuta ettiği gibi rivayetleri diğer kaynaklar tarafından doğrulanmayan bir eserdir. Bununla birlikte, İbn Bibi tarihinin sona erdiği dönemden sonraki kayıtları ile önem kazanmakta, ara sıra Aksarayî ile ters düşmesine rağmen, 1291'de Geyhatu'nun Anadolu'ya gelmesi ve III. Alaeddin Keykubad'ın tahta çıkması gibi hadiselerde O'ndan daha ayrıntılı bilgi vermektedir. 1298-1341

⁹⁵ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretül-Ahbâr* (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000.

⁹⁶ *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III, Anonim Selçuknâme* (nşr. F. N. Uzluk), Ankara 1952.

⁹⁷ C. Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" s. 217.

arasındaki dönemle ilgili kayıtları daha ziyade olayların gerçekleştiği sene ile sınırlı olan Anonim Selçuknâme, bu eksikliğine rağmen Moğolların Anadolu'daki faaliyetleri hakkında kronolojik bilgi bulunabilecek müstesna bir eserdir.

Osmanlı tarihlerindeki kayıtlar, Doğu Karadeniz bölgesinin Osmanlı hâkimiyetine geçmeden hemen öncesindeki siyasî ve demografik durumu ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Osmanlı tarihçileri içerisinde hayatı hakkında pek malumat olmayan Mehmet Neşri, II. Murad devri hadiselerine şahit olması bakımından büyük önem kazanmıştır.⁹⁸ Sekiz kısımlık bir dünya tarihi hazırlamış, bu eserden Osmanlı tarihini içeren altıncı kısmı günümüze kadar ulaştırmıştır. II. Bayezid döneminde, 1485'e kadar vuku bulan olayları kaydeden Neşri, kendinden sonra gelen tarih yazarları üzerinde büyük etki yapmıştır.⁹⁹ Eseri Kitâb-ı Cihan-Nümâ, F. R. Unat ve M. A. Köymen tarafından neşredilmiştir.¹⁰⁰ Yıldırım Bayezid'in Müslüman Samsun'u aldığı tarihten Yörgüç Paşa'nın bölgedeki beylikleri ortadan kaldırdığı devire kadar, Canik mıntikasının nüfus yapısı ve bölgedeki Oğuz boylarının faaliyetleri hakkında kayıtları ile önem kazanmaktadır. Ayrıca Anadolu'da Moğol idaresinin sona ermesinden XV. yüzyıl başına kadar Kelkit havzasının Gümüşhane-Bayburt kesimine hâkim olan Erzincan emiri Mutahharten'in Osmanlı Devleti ile münasebetleri ve Fatih'in Koyulhisar ve Trabzon'u almadan önce bu bölgelerin siyasî durumu hususundaki bilgileri mühimdir.

Osmanlı tarihçileri içerisinde önemli bir yere sahip olan Hoca Sadeddin, Bursa ve İstanbul'daki medreselerde uzun süre müderris olarak görev yapmıştır.¹⁰¹ 1536'da İstanbul'da doğmuş olup Çaldıran seferinden sonra İstanbul'a gelen İsfahanlı bir Fars ailesinin ferdidir. 1574'te Manisa'da Şehzade Murad'ın öğretmenliğini, 1574'te tahta geçmesinden sonra da danışmanlığını yapan müverrih, Tac'üt Tevârih isimli çok meşhur bir Osmanlı tarihinin yazarıdır. Bu eser, kuruluştan I. Selim'in ölümüne kadar geçen olayları içer-

⁹⁸ M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Neşri", *İA*, IX (1964), s. 214.

⁹⁹ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (nşr. C. Üçok), Ankara 2000, s. 42-43.

¹⁰⁰ Mehmet Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ I-II* (nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987.

¹⁰¹ Bkz. Şerafeddin Turan, "Sa'd-ed-Din", *İA*, X, (1966), s. 27.

mektedir.¹⁰² İ. Parmaksızoğlu tarafından neşredilmiş olup,¹⁰³ bu çalışmada adı geçen baskısı kullanılacaktır.

Hoca Sadettin, Mutahharten'in Osmanlılara karşı faaliyetleri, özellikle Timur ile Bayezid'in karşı karşıya gelmesindeki rolü hakkındaki tespitleri ile Erzincan emirliği hakkında muasırlarından daha ayrıntılı bilgi verir. Müverrihin Kara Yülük Osman'ın Kadı Burhaneddin'i öldürmesinden Timur'un yanında yer alarak aşiretini bir devlet çatısı altında toplaması, Uzun Hasan döneminde Trabzon Rum Devleti ile münasebetlerin geliştirilmesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleleri konusunda Akkoyunlular hakkındaki tespitleri, XV. yüzyılda Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî dengeleri açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Yıldırım Bayezid'in Müslüman Samsun'u alması ile başlayan ve II. Murad döneminde bölgedeki beyliklerin ortadan kaldırılmasına kadar devam eden süreçte Canik beylikleri, özellikle de Taceddinoğulları hakkında Hoca Sadettin Efendi'nin kayıtları büyük önem taşımakta ve küçük emirlik olarak adlandırılan bu Türk beyliklerinin Moğollar sonrası dönemde Osmanlılarla tek başlarına mücadele edebilecek güce sahip olmaları ile aslında ne derece önemli bir konumda bulduklarını açığa çıkarmaktadır.

Solakzâde ismiyle bilinen Osmanlı tarihçisi, sarayda vazife yapmış ve IV. Murad devrinde önemli görevler üstlenmiştir.¹⁰⁴ 1657'de İstanbul'da vefat etmiştir. IV. Mehmed'in hükümeti sırasında bir Osmanlı tarihi hazırlayan Solakzâde, çeşitli tarih eserlerinden yaptığı toplamalarla büyük ilgi görmüştür.¹⁰⁵ Eseri V. Çabuk tarafından neşredilmiştir.¹⁰⁶ Solak-zâde Tarihi, Yıldırım Bayezid ile Kadı Burhaneddin arasındaki çekişme döneminden Yörgüç Paşa'nın harekâtına kadar Canik beylikleri hakkındaki kayıtları ile Osmanlı öncesi evrede bu bölgenin siyasî yapısı konusunda önemli bilgiler içermektedir. Fatih'in Trabzon'u fethi sırasında gerçekleşen hadiseler hakkında çağdaşlarının rivayetlerini tekrarlayan müverrih, Torul'un ele geçirilmesi ile ilgili naklettikleri sayesinde diğer Osmanlı tarihlerinden ayrıcalık kazanmaktadır.

¹⁰² Bkz. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 137-138.

¹⁰³ Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih, I-IV* (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992.

¹⁰⁴ M. Kemal Özergin, "Solak-zâde", *İA, X* (1966), s. 748-749.

¹⁰⁵ F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 223-224.

¹⁰⁶ Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi, I* (nşr. V. Çabuk), Ankara 1989.

4- Diğer Dillerde Hazırlanan Kaynaklar

Plinius, M.S. 23/24-79 yılları arasında yaşamış olan Romalı politikacı, yazar ve tarihçidir.¹⁰⁷ *Naturalis Historia* eseri, M.S. 77'de yayımlanmıştır.¹⁰⁸ Bu eser, Latince özgün nüshası ile birlikte İngilizce olarak H. Rackham tarafından neşredilmiştir.¹⁰⁹ Kozmolojiden zoolojiye, coğrafyadan tabiat bilimlerine bir çok bilim dalını ihtiva eden bu çalışma, Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ve özellikle İskitlerin Anadolu'da yerleştiği Sakasen eyaleti hakkındaki bölümleri ile büyük önem taşımaktadır. Yazarın Derbent civarında bulunan Kıpçaklar hususundaki malumatı ise, M.Ö. IV. yüzyılda Çoruh boylarında yaşadığı bilinen Kıpçakların varlığı ile ilgili kanıtları güçlendirmektedir.

İslâm tarihçileri arasında büyük bir üne sahip olan İbnü'l Esir, 1160'ta İbn Ömer adasında doğmuş, 1232'de Musul'da vefat etmiştir.¹¹⁰ O, çok geniş bir kaynağa dayanarak İslâm dünyasının 1231'e kadar olan dönemini içeren tarih eserini kaleme almıştır.¹¹¹ Bu eser, Anadolu Selçukluları'ndan bahseden tek Mezopotamya menşeli kaynaktır.¹¹² 1851'den itibaren Leiden'de ve Arap dünyasında neşredilmiş,¹¹³ bundan sonra, İslâmî doğu tarihini inceleyenler sağlam bir kaynak bulduklarını hissetmişlerdir. Eserini o zamanlarda pek az görüldüğü üzere tenkitçi bir yaklaşımla hazırlayan İbnü'l Esir, muhtelif devirlerde öne çıkan fikrî akımlar ve tarihi şahsiyetler hakkında da önemli bilgiler nakletmektedir.¹¹⁴

Oğuz göçü ile birlikte Anadolu tarihi hakkında en önemli kaynaklardan birisi olan El-Kâmil fi't-Tarih, 1048'de Türkmenlerin Trabzon'a düzenledikleri akından itibaren 1054 ve 1064 seferleri karşısında Anadolu, Gürcistan ve Ermenistan'ın durumu hakkında önemli kayıtlar içermektedir.

¹⁰⁷ B. İplikçioğlu, *Eskibatı Tarihi*, I, s. 434.

¹⁰⁸ Bkz. A. M. Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, s. 59.

¹⁰⁹ Pliny, *Natural History*, II (nşr. H. Rackham), London 1947.

¹¹⁰ M. Ş. Günaltay, *İslam Tarihi'nin Kaynakları*, s. 152-153.

¹¹¹ Chichk Bouamrane, "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış" (nşr. N. Yazıcı), *AÜİFD/XXX*, (1988), s. 270.

¹¹² C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 72.

¹¹³ El-Kâmil fi't-Tarih, C. Tornberg tarafından 1851-1876 senelerinde Upsala ve Leiden'de 13 cilt olarak neşredilmiş, bu tabı üzerinden 1883'ten itibaren İslâm dünyasında da yayımlanmaya başlamıştır. Bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, s. 185.

¹¹⁴ Bkz. V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (nşr. H.D.Yıldız), Ankara 1990, s. 2.

Danışmendlilerin Anadolu'daki faaliyetleri hususunda önemli bilgiler ihtiva adan bu eser, ayrıca Gürcü krallığı ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki mücadeleler konusunda Gürcistan tarihlerinde geçen kayıtların teyit edilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu beyliklerini ortadan kaldırıp ülkedeki siyasi birliğin sağlanması esnasında yaşanan hadiselerin ana kaynağı olan İbnü'l Esir, Celaleddin Harzemşah ile Moğolların Doğu Anadolu ve Gürcistan'daki etkilerini açık bir biçimde yansıtmaktadır. Malazgirt savaşı sonrası dönemde Doğu Karadeniz bölgesine hakim olan Türk teşekkülleri hakkında önemli bilgiler içeren bu eser, A. Özaydın ve A. Ağırakça tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş,¹¹⁵ bu çalışmada, bahsi geçen baskıdan geniş bir şekilde istifade edilmiştir.

Malatyalı bir Yahudi olan Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), 1226'da doğmuştur. 1243'te Antakya'ya göçtüğünde Hıristiyanlığı benimsemiş olan müverrih, 1286'da Meraga'da ölmüştür.¹¹⁶ Yirmi iki sene Hülagu'nun yanında kalan Bar Hebraeus, 1292 senesine kadar gelen bir kronik yazmış,¹¹⁷ XII. asrın sonuna kadar sık sık İslâm kaynaklarına da müracaat ettiği eserini 1297'de tamamlamıştır.¹¹⁸ Süryani, Arap ve Fars kaynaklarından yararlandığı için kısmen İslâm yazarlarına benzetilebilen Abu'l Farac, bir derlemeci olarak çalışmıştır. Bu özelliği ile, çağdaşı Hıristiyan müverrihlerden ayrıcalık kazanır.¹¹⁹ Müverrihin naklettiği bilgiler, Türklerin Anadolu'daki ilk faaliyetlerine ışık tutmaktadır.¹²⁰ XVII. yüzyılda Latince'ye çevrilmiş,¹²¹ Ö. R. Doğrul tarafından Türkçe olarak yayımlanmıştır.¹²² Bu çalışmada, bahsi geçen Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

Abu'l Farac Tarihi, Çağrı Bey'in batı seferinden Türkiye Selçuklularının son dönemine kadar, Selçukluların Anadolu'daki faaliyetleri hakkında en önemli kaynaklardan birisidir. 1018'de Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'da yaptığı tahribatı bütün açıklığı ile göz önüne seren müverrih, Tuğrul Bey

¹¹⁵ İbnü'l Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, IX, X, XII (nşr. A. Özaydın-A. Ağırakça), İstanbul 1991.

¹¹⁶ M. Ş. Günaltay, *İslam Tarihi'nin Kaynakları*, s. 195-198.

¹¹⁷ A. Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, s. 187.

¹¹⁸ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 31.

¹¹⁹ C. Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", s. 220.

¹²⁰ M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 13.

¹²¹ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 2.

¹²² Bkz. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi, I-II* (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987.

döneminde düzenlenen akınların Bizans üzerindeki etkisini de ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Son döneme kadar Türkiye Selçuklularının Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler nakleden yazar, Danişmendliler, Mengücekler ve Saltukluların diğer Türk teşekkülleri ve çevrelerindeki Hıristiyan unsurlarla münasebetleri hususunda da kıymetli bir kaynak konumundadır. Bizans valisi Casianus'un Danişmendli Emir Gazi'ye Doğu Karadeniz bölgesindeki bazı kaleleri savaşmaksızın teslim ettiği, Mengüceklerin Gabraslarla ittifak yaptığı türden haberler büyük öneme sahiptir.

Doğu Karadeniz bölgesinin XV. yüzyıl başındaki siyasî ve demografik yapısı hakkındaki ana kaynaklar içerisinde, Clavijo seyahatnamesi, özel bir öneme sahiptir. Ruj Gonzales de Clavijo, İspanya Kralı III. Enrique tarafından Timur'a elçi olarak gönderilmiştir.¹²³ Bu yolculuk esnasında kaleme aldıklarını G. Le Strange İngilizce'ye çevirmiş,¹²⁴ Türkçe tercümesi ise Ö. R. Doğrul tarafından yayımlanmıştır.¹²⁵ Bu eser, Doğu Karadeniz bölgesinin siyasî ve demografik yapısı hakkında mühim bilgiler aktarmaktadır.¹²⁶

İspanyol elçisinin günlüğünü eşsiz kılan, Trabzon Rum Devleti'nin batısındaki ve güneyindeki topraklarda bulunan Türkler hakkında sadece kendisinden öğrenilmesi mümkün olan haberler nakletmesidir. Ordu bölgesindeki Hacı Emiroğullarının hâkimiyet sahasının doğuda Tirebolu'ya kadar uzandığını bildiren Clavijo, ayrıca bu beyliğin tahmini nüfusunu ortaya çıkaran 10.000 askerlik bir güce sahip bulunduğunu kaydetmektedir. Trabzon Rum Devleti'nin çevresindeki Türkler gibi Timur'a tâbi olduğunu bildirmekle Ankara Savaşı sonrasında Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî durumu ortaya koyan elçi, güzergâhı üzerindeki Gümüşhane-Bayburt-Erzincan hattında Türk boylarının hâkim oldukları mınıtkayı da ayrıntısı ile tarif etmekte, ayrıca Mutahharten'in ölüm tarihi hakkındaki kaydı ile araştırma eserlerinde

¹²³ Bkz. *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, s. 29.

¹²⁴ Bkz. Ruy Gonzales Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (nşr. G. Le Strange), London 1928.

¹²⁵ Bkz. Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat* (nşr. Ö.R.Doğrul), İstanbul 1975.

¹²⁶ Clavijo'nun Gümüşhane ve çevresi hakkındaki kayıtlarının geniş bir değerlendirmesi için Bkz. Enver Konukçu, "Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane* (Gümüşhane 13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 79-84; Salim Cöhçe, "Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane*, s. 85-92.

tek kaynak olarak gösterilme özelliği kazanacağı bir ayrıntıya daha sahip olmaktadır. Seyahatnamede Erzincan emirinin bir Komnenos prensesi ile evli olduğu yönündeki bilgi, Grek kaynaklarını esas alan batılı araştırmacılar tarafından doğrulanmakla birlikte bu konuda malumat içeren tek Türk kaynağı olan Akkoyunlular tarihindeki kayıtla çelişmektedir.

II- ARAŞTIRMALAR

Doğu Karadeniz bölgesi, konumu itibari ile pek çok yabancı araştırmaya konu olmuştur. Bölgedeki Türk varlığı hakkında büyük önem taşıyan Grek, Bizans, Ermeni ve Gürcü tarihi araştırmaları içerisinde ilmî vasıflara sahip eserler olduğu gibi, bir kısmında bazı ön yargılar, özellikle de ideolojik yaklaşımların büyük yer tuttuğu görülmektedir.

A- Yabancı Dillerde Hazırlanan Çalışmalar

Doğu Karadeniz bölgesi hakkında batıda yapılan çalışmalarda Anthony Bryer'in araştırmalarının önemi tartışmasızdır. D. Winfield ile birlikte hazırladığı çalışma,¹²⁷ Bryer'in Doğu Karadeniz bölgesi hakkındaki en önemli eseridir. Kitabın başında Karadeniz bölgesi hakkındaki ana kaynaklar, seyahatnameler ve araştırma eserlerinin tanıtıldığı bibliyografya kısmı, bu alanda özellikle batıda yapılan çalışmaları gözler önüne sermesi açısından da oldukça mühimdir. Bryer'in eseri, Karadeniz bölgesinin coğrafi özelliklerinin genel olarak ele alındığı topografya bölümü ile başlar, daha sonra Kerempe Burnu'ndan Gürcistan'ın içlerine kadar 28 bölüme ayrılan yöredeki yerleşim birimlerinin tarihi, Bizans mimarî eserleri ayrıntılı bir şekilde incelenir. Eseri Karadeniz araştırmaları için eşsiz kılan, yer isimlerinin özellikle Grekler tarafından farklı dönemlerdeki kullanımlarını Türkçe karşılıkları ile mukayese edilebilecek bir şekilde ele almasıdır, böylece yöre topografyası hakkında kavram karmaşasını ortadan kaldırma yönünde okuyucusuna büyük bir ufuk kazandırmaktadır.

Bryer'in bu çalışmasının bir başka olumlu tarafı da Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin Grek kökenli olduğu yönündeki iddiaların aksine, yöredeki yerleşim birimlerine verilen adların bu coğrafyada yaşayan farklı toplumlara ait olduğunu, hiç birinin ilk defa Grekler tarafından verilme-

¹²⁷ Bkz. Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, Washington 1985.

diğini vurgulamasıdır. Ona rağmen, Karadeniz bölgesindeki ilk yerleşmeler hususundaki bölümlerde ana kaynaklar ve bu sahada otorite kabul edilen diğer araştırmacıların tersine yöredeki yerleşim birimlerinin çoğunun Grek kolonileri ile kurulması gibi vahim bir sonuca ulaşılması, eserin üzerinde durulması gereken en büyük eksikliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla eserin ciddiyetine gölge düşüren bu bölümler ihtiyatla incelenmelidir.

Bryer'in farklı dergilerde yazdığı makalelerinin derlenmesi ile oluşturulan Anadolu-Kafkasya halkları ve bu bölgelerdeki iskân hareketleri ile ilgili eserinde,¹²⁸ makaleler tıpkıbasımları ile bir araya getirildiği için sayfa ve dipnot numaraları aynen kullanılmış, bu sebeple kitap formunun dışında, XVII farklı bölümden meydana gelmiştir. Bu makaleler arasında IV. sırada yer alan "Greek Historians on the Turks" çalışması,¹²⁹ Trabzonluların Türkmenlerle evlilik bağlarını ve XV. yüzyılın ortalarında Komnenos hanedanının durumunu incelemesi açısından önemlidir. Yine "The Treatment of Byzantine Place-Names" başlığını taşıyan VIII. makalesinde,¹³⁰ Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin kökeni üzerinde durulmaktadır. Türkçe yer adlarının Grekçe karşılıklarını içeren bölümü, yöre araştırmalarında sıkça tesadüf edilen, bilhassa Bizans ve Trabzon Rum Devleti tarihlerinde geçen bölge isimlerinin anlaşılabilmesi bakımından büyük öneme sahiptir.

Bryer'in farklı dönemde yazılan makalelerinin derlenmesinden oluşan ikinci kitabı,¹³¹ XII. kısımdan oluşmaktadır. III. sıradaki "A Byzantine Family: The Gabrates" makalesi,¹³² bu ailenin Bizans hizmetindeki döneminden Trabzon hakimiyetinin sona erdiği evreye kadar yaşantısını anlatmaktadır. Gabrasların Karadeniz'de hükümlük kurabilme güçlerini Türklerle ilişkileri çerçevesinde inceleyen kısımları ve bu devirde yörede Türkmenlerin hakim olduğu saha ile ilgili bölümleri önemlidir. Eserin IV. makalesi olan "The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280)" araştır-

¹²⁸ Anthony Bryer, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900*, London 1988.

¹²⁹ Anthony Bryer, "Greek Historians of the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage", *The Writing of History in the Middle Ages* (nşr. R.H.C.Davis-J.M.Wallace-Hadril), Oxford 1981, s. 471-493.

¹³⁰ Anthony Bryer, "The Treatment of Byzantine Place-Names", *Byzantine and Modern Greek Studies*, IX (1984-1985), s. 209-214.

¹³¹ Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.

¹³² Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII, (1970), s. 164-187.

ması,¹³³ Çepni yayılması, Komnenosların Gürcülerle ve Anadolu Selçukluları ile ilişkileri, Moğol istilasının Trabzon üzerindeki etkileri, Kral Georgios'un Tauresion'da esir edilmesi ve Türkmenlerin yörede ele geçirdikleri yerler hakkında mühim bilgiler içerir. Bryer'in bu eserine büyük önem kazandıran makalesi ise, V. bölümü oluşturan "Greeks and Türkmens: the Pontic Exception" çalışmasıdır.¹³⁴ Malazgirt savaşının ertesinde başlayan Karadeniz'deki Türkmen yayılmasını, Trabzon Rum Devleti'nin kuruluşunu ve etrafındaki Türk siyasi teşekkülleri ile münasebetlerini ayrıntılı bir şekilde anlatan yazar, bu vasfı ile büyük önem kazanan araştırmasının sonuna, Panaretos'un kroniğinin İngilizce tercümesini ilave etmiştir. Kitabın XI. bölümü olan "The Tourkokratia in the Pontos" makalesi ise,¹³⁵ bölgenin Türk yurdu haline gelmesi sürecini ele alan bir incelemedir.¹³⁶

Bryer'in çalışmalarını diğer batılı araştırmalardan ayıran temel özelliklerden birisi, yazarın Grek kaynaklarının yanı sıra Türk kaynaklarına da müracaat ederek mukayeseli bir tarih yazmaya gayret etmesidir. Eserlerde başvurulan ana kaynaklar içerisinde özellikle batı dillerine tercüme edilen Türk kaynaklarını kullanan Bryer, çoğunlukla araştırma eserlerini tercih etse de, çağdaşı batılı yazarlardan daha fazla bir biçimde Türk görüşünü yansıtmaya çalışmıştır. Bununla birlikte özellikle David Winfield ile hazırladığı çalışmada yaptığı değerlendirmeler, bölge tarihi hakkındaki birikimine gölge düşürür tarzda kusurlar içermektedir.

Osmanlılardan önce Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi hakkında batıda hazırlanan eserler içerisinde Speros Vryonis ve Claude Cahen'in çalışmaları büyük öneme sahiptir. Vryonis'in XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Anadolu'da Helenizmin çöküşü ve İslâmlaşma konulu eseri,¹³⁷ Grek, Türk, Gürcü ve Bizans kaynakları ile bu konuda yapılan çağdaş araştırmaların pek

¹³³ Anthony Bryer, "The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280)", *Byzantinische Zeitschrift*, LXVI (1973), s. 332-350.

¹³⁴ Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX (1975), s. 113-149.

¹³⁵ Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusion", *Neo-Hellenika*, I (1970), s. 30-54.

¹³⁶ Bryer'in bu çalışmaları, makalelerinin tıpkıbasımlarının bir araya getirilmesi ile oluşturulduğu için kitap formunda hazırlanmamıştır ve eserden yapılan alıntılardaki sayfa numaraları makalelere aittir. Bu sebeple, makale isimleri ayrıca belirtilmiştir.

¹³⁷ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles 1971.

çoğu incelenerek hazırlanmış bir çalışmadır. Bu konuda hazırlanmış hiç bir batılı araştırmada görülemeyecek ilmî derinliğe sahip bu eser, sadece faydalandığı kaynaklar anlamında değil aynı zamanda ihtiva ettiği değerlendirmeler bakımından da büyük önem taşımaktadır. Tuğrul Bey'in batı seferinden itibaren Türklerin Anadolu'ya göç etmeleri hadisesinde, bölgede hakimiyet kuran bütün milletlerin olaya bakış açısını çok güzel yansıtan yazar, Oğuz göçünden önce Anadolu'nun nüfus yapısını, Malazgirt savaşı öncesi dönemde Gürcü ve Ermeni krallıklarındaki demografik değişiklikleri bütün ayrıntısı ile tasvir etmektedir. Doğu Karadeniz bölgesine gelen Türkmen gruplarının yöredeki siyasî etkilerini Grek ve Gürcü kaynaklarına dayanarak yansıtan Vryonis, özellikle Grek kayıtlarını esas aldığı bölümlerdeki değerlendirmeleri ile bu hususta yapılan araştırmalarda pek rastlanılmayan bilgiler nakletmektedir. Gabrasların Trabzon ve çevresine hakim olmalarından sonra Bizans İmparatorluğu, Türkiye Selçuklu Devleti ve civarındaki Türk beylikleri ile münasebetleri konusunda çok önemli tespitler yapan yazar, Malazgirt Savaşı sonrasında Türklerin elinde bulunmayan tek bölge olan bu yörede, Gabrasların aslında Türklerle müttefik olarak varlığını sürdürdüğünü ortaya çıkarmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesinin Türk yurdu haline gelmesi döneminde meydana gelen demografik değişiklikleri bütün ayrıntısı ile ele alan yazar, özellikle Gabraslar ve Komnenoslar idaresinde yöredeki Hıristiyan nüfusun önce Trabzon'da yoğunlaşması, akabinde de başka bölgelere göç etmesi konusunda Bizans kaynaklarını temel alarak yaptığı tespitler ile ayrıcalık kazanmaktadır.

Speros Vryonis'in Anadolu'daki İslâmlaşma ve göçebelik konusundaki çalışması,¹³⁸ Mayıs 1974'te yapılan "XI. ve XII. yüzyıllarda Bizans Medeniyeti'nin Asya'daki Gerilemesi" sempozyumunda tebliğ olarak sunulan metnin ayrı basımıdır. Genel olarak Batı Anadolu'daki konar-göçer Türkmen gruplarının Bizans'ın bölgedeki gücü üzerine etkilerini tartışan çalışma, 1080 yılında Gürcistan'dan başlayan ve Trabzon'a kadar uzanan Türkmen akınının bu havalıdeki etkilerinin anlatıldığı bölüm ile önem kazanır.

Claude Cahen'in Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler eseri,¹³⁹ Oğuz göçünden önce Anadolu'nun siyasî ve sosyal yapısı, Bizans İmparatorluğunun bölgedeki askerî durumu hakkında önemli değerlendirmeler

¹³⁸ Speros Vryonis, *Nomadization and Islamization in Asia Minor*, Dumbarton 1975.

¹³⁹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (nşr. Y. Moran), İstanbul 1979.

içermektedir. Malazgirt savaşı öncesi dönemde Türklerin Anadolu'da ele geçirdiği yerler hususunda Bizans kaynakları temel alınarak yapılan tespitler, bu devrede Doğu Karadeniz bölgesinin siyasi ve demografik yapısında Türkmenlerin ne derecede etkili olduğunu açığa çıkartmaktadır. Gabrasların çevresindeki Türk beylikleri ile münasebetleri konusunda ayrıntılı bilgi veren yazar, özellikle Danişmendlilerin Doğu Karadeniz bölgesindeki fetihleri ve Mengücekerlerin Trabzon Rumları ile ilişkileri hususunda önemli malumat nakletmektedir. Türklerin kuzeye yayılmalarını kolaylaştıran faktörleri başlıklar halinde ele alan yazar, Sinop'un alınması ile birlikte doğuya doğru genişlemeye başlayan Türkiye Selçuklu nüfuzu karşısında Komnenosların izlediği stratejiyi çok güzel bir şekilde tasvir etmektedir. Bütün bunlar bir yana, Cahen'in Malazgirt Savaşı'ndan XIV. yüzyıla kadar Anadolu'nun demografik yapısındaki değişiklikler, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesindeki evreler ve bölgeye göç eden Türklerin yerleşme bölgelerinde aradıkları özellikler hususundaki tespitleri, eserine büyük kıymet kazandırmaktadır.

Emile Janssens'in Trebizonde en Colchide isimli eseri,¹⁴⁰ Trabzon'un coğrafi konumu, şehrin antik çağdan itibaren Osmanlı hakimiyetine kadar olan Bizans ve Trabzon Rum Devleti dönemlerindeki siyasi durumu hakkında önemli bilgiler içerir. Eserin antik çağda yörede yaşayan topluluklarla ilgili kısımlarında ana kaynaklardaki bilgileri zikretmekle yetinen yazar, bilgi eksikliği olan otokton halkların kökeni hususunda yorumda bulunmayarak bir çok araştırmacının yaptığı hataya düşmemiştir. Bizans hakimiyeti hakkındaki bölüm Türk hakimiyetine kadar olan kısmı ile genel olarak diğer araştırma eserlerinin benzeri olmakla birlikte, Malazgirt Savaşından sonra Türklerin Karadeniz sahiline yayılmasından Trabzon Rum Devleti dönemi de dâhil olmak üzere Gabras Selçuklu ilişkileri, Komnenos hanedanının devlet kurmaları, çevredeki Türk siyasi teşekküllerinin bu devletle olan ilişkileri derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca Trabzon Kralı David'in Osmanlılara karşı yeni bir Haçlı ittifakı oluşturabilmek amacı ile papaya yazdığı mektup, özgün nüshası ile birlikte Janssens tarafından bu çalışmaya dâhil edilmiştir. Eserin geneline yansıyan en büyük eksiklik ise, yazarın Grek ve kısmen de Gürcü kaynakları ile batılı araştırmacıların eserlerini kullanmasına rağmen bölge tarihi üzerine Türk bakış açısını yansıtacak kaynakları ihmal etmesi ve tek yönlü bir zaviyeden konuya yaklaşmasıdır.

¹⁴⁰ Emile Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles 1969.

Jacop Philip Fallmerayer'in Trabzon Rum Devleti hakkındaki eseri,¹⁴¹ bu devlet hakkında Avrupa'da hazırlanan ilk çalışma olması bakımından ayrıcalık kazanır. Eserde Trabzon ve çevresinin Komnenos hanedanına geçmeden önceki durumu hakkındaki girişten sonra, Malazgirt Savaşını müteakiben Türklerin bölgedeki faaliyetleri ile Rumların 1461'e kadar hâkim olduğu sahaya dair geniş bilgi vardır. Ayrıca Trabzon Rum Devleti'nin Türk devlet ve beylikleri ile münasebetleri hususunda da önemli kayıtlar bulunmaktadır. Bununla birlikte, Trabzon Rum İmparatorluğunun kuruluşunda Aleksios'un Fasis'te ordu toplayarak Ereğli'ye kadar bütün Karadeniz sahilini kontrolü altına alması, Yassıçemen savaşında Komnenosların Harzemşahlarla birlikte hareket etmesi gibi başka kaynaklarca teyit edilemeyen değerlendirmeler, eserdeki bilgilerin ihtiyatla incelenmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Trabzon Rum Devleti hakkında batıda hazırlanan diğer bir önemli araştırma, William Miller'in Trebizond isimli eseridir.¹⁴² Komnenosların Trabzon'u ele geçirmesi ile birlikte bölgenin tarihini kuruluş, yükseliş, iç karışıklıklar, gerileme ve yıkılış dönemi başlıkları altında inceleyen yazar, bu dönemdeki Türk yayılması konusunda da önemli bilgiler aktarmaktadır. Trabzon Rum Devleti'nin Türk beylikleri ile ilişkilerini içeren kısımları, Karadeniz bölgesindeki Türk nüfuzunu göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, eserde Bizans tarihlerine ve batılı kaynaklara yer verilmesine rağmen, Türk ve Gürcü kaynaklarının ihmal edildiği göze çarpmaktadır. Diğer taraftan, Trabzon çevresindeki kırsal bölgeyi ele geçiren Türkler hakkında diğer çalışmalara nazaran daha az bilgi bulunduğu da dikkat çekmektedir.

Bizans tarihi araştırmaları içerisinde, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk faaliyetlerine yer veren Louis Brehier ve George Finlay'a ait çalışmalar oldukça önemlidir. *La Vie et Mort de Byzance* eserinin müellifi olan Louis Brehier, bu araştırmasını büyük bir ciddiyetle hazırlamış olmasından dolayı Bizans tarihçileri içerisinde özel bir yere sahiptir.¹⁴³ M. Vaughan tarafından İngilizcesi neşredilen¹⁴⁴ ve bu çalışmada adı geçen çevirisi kullanılan eserde Brehier, 1048 akınından itibaren Türklerin Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Malazgirt savaşından

¹⁴¹ Jakop Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi* (nşr. A. C. Eren vd.), Ankara 2011.

¹⁴² William Miller, *Trebizond The Last Greek Empire*, Amsterdam 1968.

¹⁴³ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 19.

¹⁴⁴ Louis Brehier, *The Life and Death of Byzantium* (nşr. M. Vaughan), New York 1977.

sonra Trabzon'u Türklerden geri alan Theodore Gabras ve ailesinin Bizans İmparatorluğu ile münasebetlerine değinen yazar, Danişmendliler ve onların Bizanslılarla ilişkileri hususunu da ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Köseadağ savaşından sonra Hıristiyanların güç kazanması ve XIII. asrın son döneminde Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk nüfuzu hakkındaki kayıtlar ise, eserin önemini daha da artırmaktadır. Bu olumlu özelliklerin yanı sıra, Emir Gazi döneminde Bizanslıların Çoruh'a kadar olan toprakları ele geçirdiği ve Yıldırım Bayezid'in Samsun'u alması ile Trabzon dışındaki bölgenin tamamen Türklerin hâkimiyetine girdiği gibi tarihî gerçeklere uymayan değerlendirmeler de göze çarpmaktadır.

George Finlay, Bizans tarihini Grek tarihinin bir parçası olarak kabul eden ve uzun yıllar süren çalışmaları sonucu yedi ciltlik bir eser hazırlayan önemli bir Bizans tarihçisidir.¹⁴⁵ Yazarın *History of the Byzantine and Greek Empires* isimli araştırması,¹⁴⁶ ilk Türk akınlarından 1064 yılındaki batı seferine kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'daki etkilerini ayrıntılı bir şekilde yansıtmaktadır. Türkiye Selçukluları ve Danişmendliler hakkında Bizanslılarla münasebetleri nispetinde bilgi veren yazar, Trabzon Rum Devleti ile ilgili olarak da mühim değerlendirmeler yapmaktadır.

George Finlay'ın *The History of Greece and the Empire of Trebizond* eseri,¹⁴⁷ Theodore Gabras döneminden Komnenos hâkimiyetinin son bulduğu devire kadar Trabzonlu Hıristiyanların tarihi hakkında önemli bir kaynaktır. XIV. yüzyıl başında Türkmenlerin Trabzon'u baskı altına alması ile önem kazanan kayıtlar, Taceddinoğulları, Hacı Emiroğulları ve Mutahhar-ten hakkındaki bilgilerle ehemmiyetini devam ettirir. Erzincan emirinin aracılığıyla Timur'un Trabzon'u ele geçirmesinin önlendiği ve Kral Georgios'un güneyindeki Türkmenlere karşı çıktığı seferde esir edilmesine dair malumat, bu eserin önemini daha da artırmaktadır.

Ermeni tarihi ile ilgili olarak hazırlanan araştırma eserleri arasında Sandal-*gian*'ın çalışması,¹⁴⁸ Kimmer ve Sakaların Anadolu'ya gelmeleri ile ilgili olarak mühim kayıtlar içermektedir. Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar ve Kimmer akınlarının bu halklara etkileri, Kimmerlerin İç Ana-

¹⁴⁵ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 5.

¹⁴⁶ George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires, II*, London 1854.

¹⁴⁷ George Finlay, *The History of Greece and the Empire of Trebizond*, London 1851.

¹⁴⁸ Joseph Sandal-gian, *Histoire Documentaire de L'Armenie, I*, Rome 1917.

dolu'da ve Doğu Karadeniz'de yerleştikleri saha, Sakaların Anadolu'ya göç etmeleri konularında içerdiği bilgiler Ortaasya menşeli toplulukların ilkçağ'da Türkiye'de hakim oldukları alan hakkında büyük öneme sahiptir. Ayrıca yazarın Doğu Anadolu'da Sakaların yerleştiği bölge olan ve Ermenice Gogaren, kendi isimleri ile Sakasen olarak anıldığını zikrettiği yöre hususunda ki tasviri başka kaynaklarda rastlanılmayacak derecede ayrıntılı tanımlamalar içermektedir.

Gürcistan tarihi ile ilgili araştırmalar arasında Mariam Lordkipanidze'nin çalışması,¹⁴⁹ XI-XII. yüzyılda Oğuz boylarının Doğu Karadeniz bölgesinde ele geçirdikleri saha ve bu mıntıkada meydana gelen Türk-Gürcü mücadeleleri konusunda önemli bir eserdir. Gürcistan'ın XI. yüzyıla kadarki tarihi hakkında genel bir girişten sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde batıya yapılan seferlerin bu ülke üzerindeki siyasî ve sosyo-ekonomik etkilerini ayrıntılı bir şekilde tasvir eden yazar, bu devrede Gürcülerin Türklere karşı durabilmek için çeşitli devletlerle ittifak kurabilme çabalarını da ortaya koymaktadır.

Ülkenin feodal yapısından kaynaklanan sebeplerden dolayı Gürcistan'ın siyasî birliğinin sağlanamaması, David dönemi ile birlikte ülkeye göç eden Kıpçakların hem merkezî otoritenin kurulmasında hem de Gürcü krallığının dışı açılma politikasında oynadığı rol Lordkipanidze'nin eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Marksist dönemde yazılan Gürcü tarihlerinde ve Türkiye'de hazırlanan Gürcistan tarihlerinde bu hususta hemen hemen yok denecek kadar az bilgi bulunması, Kıpçakların bu milletin tarihindeki yerini ortaya koyması açısından esere önemli bir ayrıcalık kazandırmaktadır.

Türkiye Selçukluları ve diğer Anadolu beyliklerinin Gürcülerle münasebetlerinde Türk kaynaklarında yer alan bilgileri Gürcü bakış açısıyla yorumlama imkânı veren Lordkipanidze, Kubasar ve Kutlu Arslan'ın bu ülkedeki faaliyetleri ile Kıpçakların Gürcistan Krallığının idarî ve askerî mekanizmasında ne derecede önemli olduğunu bütün açıklığı ile ortaya çıkarmaktadır.

İngiltere'de Gürcistan tarihi hakkında yapılan ilk çalışma olan ve 1932'de yayımlanan Allen'in eseri,¹⁵⁰ Çoruh boylarında Makedonyalı İskender döneminde yaşayan Bunturki-Kıpçaklar, Doğu Karadeniz bölgesine göç

¹⁴⁹ Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII Centuries*, Tbilisi 1987.

¹⁵⁰ W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971.

eden İskitler ve Kimmerlerin Anadolu tarihine etkileri konularındaki kayıtları ile bu mıntıkaya ilk dönem Türk yerleşmesi hakkında önem kazanmaktadır. Yazarın Doğu Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin Grek menşeli olmadığı ve bölgede kurulan Yunan kolonilerinin Argonotlar destanı dönemine uzandığı hakkındaki itirazları, bu iddiaların gerçeklik payının ortaya çıkması anlamında mühim tespitlerdir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminden Moğol istilası devresine kadar Gürcistan'daki Türk etkisi konusundaki kayıtları Lordkipanidze kadar geniş olmamakla birlikte, çağdaşı batılı araştırmacılarla karşılaştırıldığında büyük önem kazanmaktadır.

Allen'in Gürcistan'daki yollar ile ilgili makalesi,¹⁵¹ ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan ve Türk olma ihtimali bulunan topluluklarla alakalı kısımları ile önem kazanır. Kırzıoğlu'nun çeşitli Türk kavimlerinin yurt tuttuğunu düşündüğü yörelerde yaşayan topluluklar hakkında Allen'in de bu görüşleri teyit eder mahiyette yorumlar yapması dikkat çekicidir.

Londra Üniversitesi'nde 1949'dan itibaren Gürcüce dersleri veren, 1964'ten itibaren de Kafkasya Araştırmaları profesörü olarak çalışan David Marshall Lang, Gürcistan tarihi hakkında bu ülkede araştırma yapan diğer bir önemli bilim adamıdır. O'nun Gürcüler adlı çalışması,¹⁵² Kimmer göçünün güney Kafkasya'daki etkisini çok güzel bir şekilde tasvir etmesi ile önem kazanır. Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar hakkında bilgi veren ancak bunların etnik menşei hususunda yorum yapmayan yazar, kısa bir şekilde de olsa IV. David döneminde Kıpçakların Gürcistan'daki etkilerinden söz etmektedir. Aynı yazarın Charles Burney'le birlikte hazırladığı Kafkasya'nın eskiçağ tarihi ile ilgili araştırma,¹⁵³ Doğu Karadeniz bölgesinin tarih çağı hakkında en önemli araştırma eserlerinden birisidir. Kimmer-İskit göçlerinin Gürcü ve Ermeniler üzerindeki etkisini ayrıntılı bir biçimde ortaya koyan yazarlar, bölgede yaşayan ilk dönem halklarının menşei belirlemenin zorluğuna işaret etmekte ve bu konuda yapılacak değerlendirmelerde temkinli olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Araştırmacıların Doğu Karadeniz'deki Yunan kolonileri ve Kolhis devleti hakkındaki tespitleri, bu konuda hazırlanan Gürcü ve Yunan kaynaklarında yer alan iddiaların doğruluk derecesini mukayese edebilmek anlamında büyük önem taşımaktadır.

¹⁵¹ W.E.D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *GJ.*, LXXIV (1929), s. 135-159.

¹⁵² David Marshall Lang, *Gürcüler* (nşr. N. Domaniç), İstanbul 1997.

¹⁵³ Charles Burney-David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills*, London 1971.

Eserin son kısmında IV. David ve kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'daki faaliyetlerde Kıpçaklara hiç yer verilmemesi, çalışmadaki en büyük eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

M. Vivient de Saint-Martin'in Anadolu'nun tarih ve coğrafyası hakkındaki eseri,¹⁵⁴ bu konuda Avrupa'da hazırlanan ilk çalışmalardan birisidir. Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar ile ilgili olarak ilkçağ kayıtlarındaki bilgileri nakleden yazar, bu topluluklardan bazılarının menşei hakkında yorum da yapmaktadır. Bununla birlikte, bir kısım Yunan ve Gürcü kaynağında görüldüğü üzere, otokton ahalinin tamamının belirli bir etnik kökenden geldiğini düşünmemektedir. Yazarın Anadolu ile ilgili diğer eserinde,¹⁵⁵ Doğu Karadeniz bölgesi hakkında ilk dönem coğrafyacılarının kaydettiği malumat daha geniş bir şekilde ele alınmakta, antik dönemden Bizans hâkimiyetine kadar bu yörede yaşayan topluluklar ayrıntılı olarak incelenmektedir.

1777'de Trabzon'da doğan P. Minas Bıjışkyan, 1817-1819 tarihleri arasında Karadeniz bölgesindeki gezi notlarından oluşan bir eser hazırlamıştır.¹⁵⁶ H.D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup,¹⁵⁷ yörenin tarih ve coğrafyası hakkında önemli bir kaynaktır. Doğu Karadeniz bölgesinin ilk ahalsinin Yafes ırkına mensup olduğu yönündeki bilgi ve yöreye yerleşen İskitlerle ilgili kayıtların yanı sıra, yer isimleri konusundaki bölüm de mühim bilgiler ihtiva etmektedir.

J.A. Cramer'in Anadolu'nun tarihi ve coğrafyası hakkında 1832'de hazırladığı eseri,¹⁵⁸ Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Ortaasyalı kavimler ile ilgili önemli bir kaynaktır. Yazar, ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan toplulukların etnik kökenini belirlemenin zorluğu hakkındaki tespiti ile çağdaş araştırmacılar arasında ayrıcalık kazanır. Kaynaklarda bu halklarla ilgili bilgileri aktaran Cramer, Kimmer ve İskit yerleşimi sonucu Anadolu'nun

¹⁵⁴ M. Vivient de Saint-Martin, *Description de L'Asie Mineure, I-II*, Paris 1852.

¹⁵⁵ 150 M. Vivient de Saint-Martin, *Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique, I*, Paris 1850.

¹⁵⁶ *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, s. 71.

¹⁵⁷ P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası* (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969. Bu eserin aynı çeviriden yapılan ikinci baskısı, *Pontos Tarihi* ismiyle, 1998'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

¹⁵⁸ J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor, I*, Amsterdam 1971.

demografik yapısındaki değişimleri ayrıntılı bir şekilde tasvir ederken, Karadeniz'deki Yunan kolonilerinin bu göçlerden nasıl etkilendiğini de açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Anadolu'daki yer isimleri ile ilgili araştırma eserleri arasında Demetrius J. Georgacas'ın çalışması,¹⁵⁹ Cramer, Texier, Ramsay ve Honigmann'ın Anadolu'ya ait eserlerinin sonuncusu olarak büyük önem taşımaktadır. Eserini hazırlarken geniş bir kaynak taraması yapan yazar, her zaman müracaat kitabı hüviyetinde bir çalışma hazırlamıştır.¹⁶⁰ Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi ile birlikte bölgede görülen kültürel değişimleri tarihi seyri içerisinde ortaya koyan Georgacas, yer isimlerindeki değişimleri de ayrıntılı bir biçimde incelemiştir.

V. Minorsky'nin Kafkasya tarihi üzerine hazırladığı çalışması,¹⁶¹ Tuğrul Bey'in 1054 seferinden başlamak üzere Selçukluların Güney Kafkasya'dan Doğu Karadeniz'e uzanan sahadaki faaliyetlerini inceleyen önemli bir çalışmadır. Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan'a sefer düzenlemesi hakkındaki bölüm, XI. yüzyılın ortalarında adı geçen ülke ve Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk nüfuzunu göstermesi bakımından büyük öneme sahiptir.

David Winfield'in Trabzon Rum Devleti'nin güneydoğu sınırı ile ilgili olarak Grek kaynaklarını esas alarak hazırladığı çalışması,¹⁶² İbrahim Yınal'ın 1048/1049'daki yağma akını, 1054'teki Tuğrul Bey'in seferi esnasında Bayburt'un Frank askerleri tarafından savunulması, Malazgirt Savaşı sonrasında Trabzon ve Bayburt'un Türklerin eline geçmesi, Theodore Gabras'ın bağımsızlığını ilân etmesi ve XI. yüzyılın başlarında Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Türkiye Selçukluları devrinde gelişen hadiselerin Trabzon Rumlarına etkilerini ayrıntılı bir şekilde ele alan araştırmacı, ayrıca Saltuklu ve Mengücekli beyliklerinin ortadan kalkmasından sonra Komnenosların güneye yayılması, Köseadağ Savaşı'ndan sonra da Bayburt ve İspir'i ele geçirmesi hakkında mühim bilgiler vermektedir.

¹⁵⁹ Demetrius J. Georgacas, *The Names for the Asia Minor Peninsula*, Hiedelberg 1971.

¹⁶⁰ Enver Konukçu, "Demetrius J. Georgacas, The Name for the Asia Minor Peninsula and Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placename", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, VIII, Ankara 1978, s. 253-255.

¹⁶¹ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953.

¹⁶² David Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *AS*, XII (1962), s. 163-172.

Bernt Brendemoen'in Doğu Karadeniz ağızları üzerine hazırladığı makalesi,¹⁶³ bölgeye yerleşen Türklerle ilgili önemli bir çalışmadır. Rize ve Trabzon ağızlarına diğer dillerin etkileri hakkında örnekler veren araştırmacı, böylelikle bu yöredeki ağızlara Grekçe gibi yabancı lisanların az da olsa tesiri olduğunu vurgulamaktadır. Brendemoen'in bu tespitinin tarihçiler için önemi, Doğu Karadeniz bölgesinde gizli Hıristiyanlar olduğunu iddia edenlerin yörede Grekçe bilen insanlarla ilgili varsayımlarına dilbilimci sıfatı ile açıklama getirmesidir.

Rustam Shukurov'un Doğu Karadeniz bölgesinde Türkçe konuşan Bizanslılara dair tebliği,¹⁶⁴ kilise kayıtlarında ve diğer Hıristiyan kaynaklarında yer alan ifadelerden hareketle bölgede yaşayan Hıristiyanların etnik kimliği hakkında önemli sonuçlara ulaşılan bir çalışmadır. Vazelon kilisesinde daha önce Bryer'in yaptığı araştırmada, kayıtlardaki isimlerin hemen hemen yarısına yakınının belirsiz kalmasından hareket eden yazar, bu şahıs ve aile adlarının bir kısmının Hıristiyan Kıpçaklara, diğerlerinin de arasında bazı Türk topluluklarının da bulunduğu Grek olmayan milletlere ait olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Kıpçak Türkçesinin Rumca'ya tesirleri konusunda da ilgi çekici örnekler veren Shukurov, Trabzon Rum Devleti devrinde bölgedeki yer isimlerinde Türklerin etkisi hususunda mühim tespitlerde bulunmuştur. Benzer bir konuda hazırlanan Élizabeth A. Zachariadou'nun Trabzon'daki Kuman adları isimli makalesi,¹⁶⁵ Trabzon hanedanına mensup Türkçe isimli şahısların Gürcistan'a yerleşen ve zamanla batıya yayılan Kıpçaklar olduğunu ortaya çıkaran bir çalışmadır. Bu hususta batıların ve Gürcü kaynaklarındaki genel kanaatin aksine, bahse konu adların Komnenosların akrabalık ilişkisi kurduğu Kıpçaklara ait olduğunu ortaya koyan Zachariadou, böylece bu Türk topluluğunun Trabzon Rum Devleti hanedanına etkileri hususunda büyük önem kazanan bir çalışmaya imza atmıştır. Doğu Karadeniz bölgesindeki yer ve aile isimlerinin Kıpçaklara ait olduğu hususunda, Rasonyi'nin makalesi¹⁶⁶ de büyük önem taşımaktadır.

¹⁶³ Brendemoen, Bernt, "Some Remarks on the Copula in a Micro-Dialect on the Eastern Black Sea Coast", *TKA, XXXII/1-2* (1996), s. 107-115.

¹⁶⁴ Rustam Shukurov, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar" (nşr. K.Çiçek), *Trabzon Tarihi Sempozyumu* (Trabzon 6-8 Kasım 1998) *Bildiriler*, Trabzon 1999, s.111-121.

¹⁶⁵ Élizabeth A. Zachariadou, "Noms Coumans À Trébizonde", *Revue des Études Byzantines, LIII* (1995), s. 285-288.

¹⁶⁶ Laszlo Rasonyi, "Kuman Özel Adları", *TKA, III-IV-V-VI* (1966-1969), s. 71-144.

Marianna Koromila'nın Karadeniz bölgesi hakkında hazırladığı iki eser, yöre üzerindeki Yunan tezlerini yansıtmaları açısından önemlidir. *The Greeks in the Black Sea* eseri,¹⁶⁷ kolonileşme döneminden I. Dünya Savaşı'na kadar Karadeniz bölgesindeki Grek varlığı üzerine yazılmış bir çalışmadır. Eserin Yunan kolonileri döneminde Karadeniz bölgesindeki otokton halklarla ilgili bilgileri, İskit yerleşiminin yöreye etkileri, Malazgirt Savaşından sonra bu mınıtkayı yurt tutan Türklerle alakalı bölümleri önemlidir. Ancak Yunan mitolojisi üzerine bina edilen ve Argonotlar efsanesi ile birlikte Karadeniz'e Grek yerleşimini M.Ö. XII. yüzyıla kadar geriye götüren önyargı eserin bütününe hâkim olduğu için, özellikle ilk dönem hakkındaki tespitler dikkatli bir incelenmelidir. Koromila'nın *Pontos-Anatolia* eseri ise,¹⁶⁸ Doğu Karadeniz bölgesinde alan çalışması yapılarak hazırlanan bir çalışmadır. Yazar özellikle başka araştırma eserlerinde de tesadüf edilen gizli Hıristiyanlar tezini öne çıkarmakta, yaptığı saha çalışması esnasında, Rumca bilen yaşlı neslin aslında kimliğini kaybetmiş Rumlar olduğu gibi iddiaları tekrarlamaktadır. Bunun yanı sıra, Greklerin bölgeye medeniyet götördükleri gibi Yunanlılar tarafından devamlı surette yinelenen üstün medeniyet tezini vurgulamaktadır.

Marksist tarih görüşü çerçevesinde hazırlanan Gürcü tarihleri arasında Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşıa tarafından yazılan eser,¹⁶⁹ bu tarih disiplini içinde Gürcistan tarihi hakkındaki ilk çalışmadır. Gürcülerin içtimaî tarihini derinlemesine inceleyen yazarlar, Gürcistan'da yaşanan sınıf mücadeleleri ve siyasi birlik kurma teşebbüslerini de ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Gürcülerin tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemden XVIII. yüzyıla kadar tarihini inceleyen tarihçiler, ana kaynaklardaki bilgilerin aksine antik dönemde Gürcülerle bunlara akraba toplulukların oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını iddia etmektedir. Stalin'in emri ile Gürcü tarihini yeniden hazırlayan bu araştırmacılar, adeta geçmişte izlerine rastlanması mümkün olmayan farklı bir Gürcü medeniyeti nazariyesi ileri sürmektedir ki Gürcülerin ilk dönemde yerleştikleri sahanın böylesine geniş bir alana yayılmasının sebebi bu amacın bir göstergesidir. Bununla birlikte Kıpçakların Gürcü devlet sistemi içerisindeki yerinin anlatıldığı bölüm bu Türk topluluğunun Gürcistan'daki etkisini göstermesi açısından büyük öneme sahiptir.

¹⁶⁷ Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, Athens 1991.

¹⁶⁸ Marianna Koromila, *Pontos-Anatolia*, Athens 1989.

¹⁶⁹ Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşıa, *Gürcüstan Tarihi* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000.

Yuri Siharulidze ve Alexandre Manvelişvili'nin de aralarında bulunduğu bir heyet tarafından yazılan Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri başlıklı eser,¹⁷⁰ Doğu Karadeniz bölgesine yönelik Gürcü tezlerini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. İlkçağda Gürcü kökenli halkların Karadeniz'in güney kıyılarından Mezopotamya'ya kadar yayıldığı iddia edilen bu çalışmada, Kolhis bölgesinin güney sınırı Giresun'a kadar uzatılmakta, dolayısıyla Doğu Karadeniz'de yaşayan bütün ilk toplulukların Gürcü olduğu öne sürülmektedir. Trabzon ve çevresinde kurulan Gabras hükümeti ile Trabzon Rum Devleti'nin Gürcüler sayesinde var olduğunu kaydeden yazarlar, bölgedeki Gürcü varlığını olabildiğince geniş bir zamana yayabilmek amacıyla, Çepnilerin Gürcü kökenli olduğuna varabilecek iddialar ileri sürmüşlerdir.

Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava tarafından hazırlanan çalışma,¹⁷¹ Marksist doğrultuda yazılan diğer bir eserdir ve önceki iddiaları tekrarlanmanın ötesinde, Türklerin, Gürcülere ve bunlara akraba topluluklara büyük zararı dokunduğu tezini öne çıkarmaktadır. Türkiye'de Lazlar hakkında yayımlanan ilk çalışma olması sebebi ile büyük ilgi gören bu eserde, ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesindeki halkların Gürcü kökenli olduğu, günümüze kadar yörenin etnik yapısında bu toplulukların hâlâ varlığını devam ettirdiği savunulmaktadır. Bunun yanı sıra, Kolhis, Lazika ve Abhazy krallıklarının siyasî sınırlarının güneyde Çoruh nehri ötesine geçemediği ana kaynaklarda sabit olmasına rağmen, bu yazarların bahse konu devletlerin Trabzon'a kadar uzayan bölgeye hâkim olduğunu iddia etmeleri, tarihî kayıtlarla bağdaşmamaktadır.

B- Türkçe Yayımlanan Araştırmalar

Osmanlı hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler hakkında, geçmişte bölge tarihleri ve Oğuz boyları ile ilgili bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, Mehmet Bilgin'in Doğu Karadeniz isimli eseri¹⁷² büyük önem taşımaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesinde saha araştırması yapan Bilgin, Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlardan da faydalanarak Trabzon, Rize ve Gümüşhane'de Kıpçak ismi taşıyan yerleşim birimlerini tespit etmiştir. Bölge insanı

¹⁷⁰ Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili v.d., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998.

¹⁷¹ Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava, *Lazlar'ın Tarihi* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1992.

¹⁷² Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000.

olması sebebi ile özellikle Trabzon ve çevresindeki yerleşim merkezlerinin farklı isimlerini de bilen yazar, bu sayede bölgedeki yer adları hususunda mühim bilgilere ulaşmıştır. Aynı şekilde Trabzon ve Rize yöresindeki aile isimleri konusunda da derinlemesine bilgi sahibi olduğu anlaşılan Bilgin, Rasonyi'nin kayıtlarına dayanarak bölgedeki pek çok aile adının Kıpçak kökenli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu olumlu özelliklerinin yanı sıra, eserin genelinde göze çarpan metot eksikliği, akademik bir disiplin içerisinde hazırlanmadığını göstermektedir. Ayrıca ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili kısımda, Ksenophon'un kayıtları esas alınarak yöredeki ilk topluluklar hakkında bilgi verilmekle birlikte, yöreye yerleşen Ortaasya kökenli kavimler konusundaki malumat yok denecek kadar azdır.

M. Fahrettin Kırzioğlu'nun Kıpçaklarla ilgili araştırması,¹⁷³ M.Ö. VII. yüzyılda bölgeye geldiği bilinen Kimmerlerden, 1267-1578 arasında Ahıska-Çıldır'da hüküm süren Ortodoks Kıpçaklara kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler ve Türklere akrabalıkları söz konusu olan kavimlerle ilgili önemli bir çalışmadır. Bu konuda bilgi bulunan kaynakları titizlikle inceleyen Kırzioğlu, Kimmer ve İskitlerin Türk olduğu tezinden hareketle Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk varlığını bu topluluklarla birlikte başlatmış, yöredeki bazı yer ve kavim isimlerine dayanarak, aynı dönemde Afşar, Halaç, Yazgur gibi Türk gruplarının da bu mıntıkaya yerleştiğini iddia etmiştir. Ayrıca yazarın Sasper, Taok ve Halybler'in İskit boyları olduğu yönündeki tespiti, bu toplulukların yaşadığı bölgenin İskit yerleşim alanına dâhil olmasını göz önüne alan bazı araştırmacılar tarafından doğrulanmaktadır.¹⁷⁴

¹⁷³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara 1992.

¹⁷⁴ Alman sosyolog Hann, çay üretimi ile Doğu Karadeniz bölgesinde başlayan kültürel değişimi incelemek adına Rize-Pazar'da yaptığı iki yıllık alan çalışması neticesinde, Laz kimliği üzerine bir eser hazırlamıştır. Fahrettin Kırzioğlu'nun bölgenin ilkçağ toplulukları ile ilgili görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele alan yazar, O'nu, hem birincil hem ikincil birçok kaynağı bilmemekle suçlamakta, argümanlarını peşin hükümlü ve öfkeli bir tarzda ileri sürmekle itham etmektedir. [Bkz. İldiko Beller Hann, *Doğu Karadeniz'de Efsane Tarih ve Kültür* (nşr. A.İ. Aksamaz), İstanbul 1999, s. 28.] Bu eleştiriler sıralanırken tarihî deliller ortaya konulmadığı gibi, kaynaklar kısmında belirtildiği üzere, başta Brosset ve Bashmakoff'un eserlerinin Doğu Karadeniz bölgesi hakkındaki değerlendirmeleri olmak üzere, Anabasis'te Çoruh boyları hakkındaki bilgiler de Fahrettin Kırzioğlu tarafından ilim âleminin dikkatine sunulmuştur. Yazarın bu konuda hazırladığı çalışmalar dikkatle incelendiğinde, bilhassa kaynak kullanımı ile ilgili eleştirilen bir anlam ifade etmeyeceği açıktır. Hann'ın, Kırzioğlu'nu "peşin hükümlülükle ve iddialarını öfkeli bir tarzda gündeme getirdiği" konusundaki eleştirilerini örneklerle açıklamaması, bu konuda herhangi bir değerlendirme yapılmasına imkân vermemektedir.

Bütün bunlarla birlikte, Kıpçaklar eserini eşsiz kılan özelliği, XII. yüzyılda Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklar hakkında bu sahada hazırlanan çalışmalar içerisinde en ayrıntılı bilgi veren eser olmasıdır. IV. David döneminde Gürcistan'a gelen Kıpçakların bu milletin kaderinin değişmesinde oynadığı tarihî rol, en açık bir şekilde Kırzioğlu'nun araştırmasında görülebilir.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Gürcülerin dışı açılma politikasında Kıpçakların rolü, bu Türk kavmi sayesinde Gürcistan Krallığının Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı atağa geçmesi, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinde ele geçirdikleri mıntıka, Kırzioğlu'nun bu çalışmasında ayrıntılı olarak tasvir edilmektedir. Doğu Karadeniz bölgesinin Türkleşmesi bakımından daha önemli olan kısım ise, Gürcistan'a yerleşen bu Kıpçakların zamanla batıya doğru yayılarak Trabzon'a kadar ilerledikleri hadiselerin anlatıldığı bölümdür. Trabzon Rum Devleti'nin doğusunda, Fırtına Deresi sınır olmak üzere hüküm süren Beka liderliğindeki Kıpçakların hem adı geçen devletin tarihinde oynadığı rol, hem de Doğu Karadeniz bölgesinde hakim olduğu saha, Kırzioğlu'nun çalışması ile gün yüzüne çıkmıştır. Artvin'den Trabzon'a uzanan sahada bu Türk kavminden kalma yer isimleri hakkındaki tespitler, bu araştırmanın önemini daha da artırmaktadır.

A. Zeki Velidi Togan'ın Umumî Türk Tarihi'ne Giriş eseri,¹⁷⁵ dünyanın önde gelen ilim adamlarının İskitlerin menşei hakkında öne sürdüğü nazariyelerin değerlendirilerek, Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen bu topluluğun Türklükle irtibatının ortaya konulduğu önemli bir çalışmadır. Tevrat'ta, Ermeni, Gürcü ve Grek kaynaklarında yer alan kayıtlardan hareketle İskitlerin Anadolu'da yerleştiği sahayı ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan müverrih, bu topluluğun bölgedeki akıbeti hakkında da önemli yorumlar yapmaktadır. Eserin Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türklerle ilgili diğer mühim kısmı, Gürcistan Tarihi'nde M.Ö. IV. yüzyılda Çoruh boylarına yerleştiği bildirilen Bunturki ve Kıpçakların bu bölgeye nasıl gelmiş olabileceği ile ilgili bölümüdür.

M. Taner Tarhan'ın Kimmerlerle ilgili araştırmaları, bu topluluğun Türklükle bağlantısını konusunda Türkiye'de yapılan ilk çalışmalar olup büyük önem taşımaktadır. Eskiçağda Kimmerler Problemi tebliğinde,¹⁷⁶

¹⁷⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, I*, İstanbul 1981.

¹⁷⁶ M. Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 11-15 Ekim 1976) *Kongreye Sunulan Bildiriler, III*, Ankara 1979, s. 355-369.

Kimmerlerin kökeni ile ilgili farklı görüşlerin değerlendirilmesinden sonra bu kavmin Türklüğüne delalet eden unsurlar ortadan konulmakta, ayrıca Doğu Karadeniz bölgesine yayıldığı saha hakkında bilgi verilmektedir. Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler isimli çalışmasında,¹⁷⁷ bir öncekinden farklı olarak Kimmerlerin Anadolu'da yerleştiği yöre ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi veren Tarhan, yıkılış dönemine kadar Doğu Karadeniz bölgesinde yurt tuttıkları alan ve bu kavimden geriye kalan arkeolojik buluntular hakkında da mühim değerlendirmeler yapmaktadır.

Selçuklu tarihleri arasında Münecimbaşı Tarihi, İslâm-Türk tarihine ait mühim kaynakları ve Anadolu Selçukluları için başlıca İbn Bibi ve Aksarayî'yi kullanarak sağlam bir toplama yapması ile mühim bir eserdir. Ancak onu daha önemli yapan, beyliklere ait kısmıdır.¹⁷⁸ Eserin Türkçe neşri Ali Öngül tarafından yapılmış olup,¹⁷⁹ bu çalışmada yukarıda zikredilen nüsha kullanılmıştır.

Münecimbaşı, temel olarak İbnü'l Esîr, İbn Bibi, Aksarayî gibi dönemin ana kaynaklarını kullanmasına rağmen, bazen bu müverrihlerin temas etmediği ayrıntıları naklederek farklılık kazanmaktadır. Özellikle İbn Bibi esas alınarak hazırlanan kısımlarda, ana kaynak daha tafsilatlı bilgi vermesine rağmen Münecimbaşı teferruata girmez, ancak olayların gerçekleştiği tarihleri titizlikle kaydeder. Büyük Selçuklu Devleti'nden Türkiye Selçuklularının yıkılışına kadar Anadolu'da cereyan eden hadiseler ile ilgili olarak en önemli araştırma eseri sayılabilecek Camiü'd-Düvel, Emir Çoban'dan sonraki Moğol hâkimiyeti evresi hakkındaki kayıtları ile büyük önem kazanmaktadır. İbn Bibi tarihinin Gıyaseddin Mesud'un 1280'de Gıyaseddin Mesud'un Diyarbakır ve çevresini ikta alması ile sona ermesi, Anonim Selçuknâme'nin 1298-1340 arasındaki hadiseleri büyük bir kronolojik kopukluk içerisinde ve sadece vuku buldukları zaman ile zikretmesi, Münecimbaşı'nın kayıtlarına daha da önem kazandırmaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili şehir tarihleri arasında Hüseyin Hüsameddin'in eseri,¹⁸⁰ bilhassa XIV. yüzyılın başında Canik yöresinde ortaya

¹⁷⁷ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) *Bildirileri*, Ankara 1984, s. 109-120.

¹⁷⁸ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 38.

¹⁷⁹ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel, I-II* (nşr. A. Öngül), İzmir 2000.

¹⁸⁰ Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi, III*, İstanbul 1927.

çıkan Türk beylikleri hakkındaki kayıtları ile büyük önem kazanmaktadır. Yazar, Taceddinoğulları, Kubadoğulları, Taşanoğulları gibi bugünkü Samsun vilayeti sınırları içerisinde kurulan Türk beyliklerinin Eretnalılar, Kadı Burhaneddin Devleti ve Osmanlılarla münasebetlerini ana kaynaklar ve az bilinen yazma eserlerden yararlanarak bir araya getirmiştir. Diğer taraftan, kaynaklarda yer alan bilgilerin herhangi bir değerlendirme olmaksızın aynen nakledilmesi, bazı hadiselerin yanlış aksettirilmesine sebep olmuştur. Hacı Emir Bey'le evlenen Trabzonlu prenses Theodora'nın Amasya emiri Hacı Şadgeldi'nin karısı olduğu, bu türden bir rivayettir.

Faruk Sümer'in Tirebolu ile ilgili eseri,¹⁸¹ ilk çağdan XX. yüzyılın başlarına kadar Tirebolu tarihinden bahseden bir çalışmadır. Türklerle Rumların bölgedeki nüfuz mücadelesini ayrıntısı ile kaydeden yazar, özellikle Hacı Emirli beyliğinin yöredeki faaliyetleri ve bunların Çepnilikle ilgisi konusundaki tespitleri ile büyük önem kazanmaktadır. Sümer'in Canik bölgesinin coğrafi tanımı hususundaki ayrıntılı değerlendirmesi de eserin üzerinde durulması gereken kısımlarından birisidir.

Kâzım Dılcimen'in Canik beylikleri hakkındaki eseri,¹⁸² bu konuda hazırlanmış ilk çalışma olup, bu beyliklerin XIV. yüzyıl başında Doğu Karadeniz bölgesinde üstlendikleri tarihi rolü ortaya koyması açısından önemli bir araştırmadır. Canik bölgesinin coğrafi sınırlarının çizildiği bir giriş kısmı ile başlayan çalışma, Canik beyliklerinden önce bölgenin tarihi hakkında genel bir değerlendirme ile devam etmektedir. Daha sonra Hacı Emiroğulları, Taceddinoğulları, Kubadoğulları, Taşanoğulları ve Bafra beyleri hakkında Esterâbadî esas olmak üzere Fallmerayer, Clavijo, Hüseyin Hüsameddin ve Osmanlı tarihçilerinin kayıtlarını bir araya getiren yazar, böylelikle önemli bir esere imza atmıştır.

Halil Edhem'in Kayseri Şehri eseri,¹⁸³ Moğol istilası sonrası dönemde Doğu Karadeniz bölgesinin bir kısmına hâkim olduğu bilinen Eretna Bey'in faaliyetleri ile ilgili önemli bir kaynaktır. Eretnalı Devleti'nin ilk dönemi hakkında kaynak sıkıntısı bulunmakta, bu ortamda Halil Edhem'in kitabeler, vakfiyeler, ana kaynaklar ve tetkik eserlerden faydalanarak hazırladığı çalışma büyük önem kazanmaktadır. Eretna Bey'in valilik devrinden itibaren

¹⁸¹ Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul 1992.

¹⁸² Kâzım Dılcimen, *Canik Beyleri*, Samsun 1940.

¹⁸³ Halil Edhem, *Kayseri Şehri* (nşr. K. Göde), Ankara 1982.

Anadolu'nun XIII. yüzyılın son dönemindeki tarihini ayrıntılı bir şekilde nakleden yazar, aynı zamanda Canik beyliklerinin bu devirdeki durumu ile ilgili mühim bilgiler vermektedir. Bezm u Rezm'in Kadı Burhaneddin'in vezir olmasından sonraki dönemle ilgili rivayetlerine kadar meydana gelen hadiseler, Mehmed ve Alaeddin Ali Bey iktidarlarında Eretnalıların siyasî vaziyeti, bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesinin durumu, Halil Edhem'in eserinde yakından takip edilebilir.

Faruk Sümer'in Çepnilerle ilgili eseri,¹⁸⁴ 1277'de Sinop'ta vuku bulan hadise ile Doğu Karadeniz bölgesindeki varlığı bilinen bu Oğuz boyunun yörenin bir Türk yurdu haline gelmesindeki rolünü ortaya koyan önemli bir çalışmadır. Doğu Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren Çepni kollarının yayıldıkları saha ve Hacı Emiroğullarının bu boyla ilgisi konularında mühim tespitler yapan Sümer, tahrir defterlerindeki yer isimlerinde Çepnilere ait olanları bir araya getirerek bölgedeki etkilerini de ortaya çıkarmaktadır.

Kıpçak Türkçesinin Doğu Karadeniz Bölgesindeki ağızlar üzerindeki etkileri konusunda dilcilerin yaptığı araştırmalar, Kıpçakların yörede günümüze kadar devam edegelen kültürel izlerinin tespit edilmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu Türk kavminin yerleştikleri saha hakkındaki tarihi verileri filolojik delillerle desteklemiştir. Ahmet Caferoğlu'nun eseri,¹⁸⁵ bu sahada ilk derleme araştırması olmasının yanı sıra, Polathane ve Vakfikebir ağızlarının değişmelerin Göktürk-Uygur Türkçe'si ile bağlantıları konusundaki tespiti ile büyük önem kazanmaktadır. Yazarın Trabzon-Rize yaylası ahalisi arasında tespit ettiği ve Türkiye'de sadece bu bölgeye mahsus olan güneş duası, Şamanizm'in yöredeki kalıntılarından birisi olarak ilk kez Caferoğlu'nun çalışmasında yer almaktadır.

Doğu Karadeniz ağızları hakkındaki diğer bir çalışma olan Metin Karaörs'ün tebliği,¹⁸⁶ Kuzeydoğu Anadolu ağızlarının grupları hususunda bir girişten sonra bu ağızlar ile Batı Rumeli ve Azerbaycan ağızları arasındaki ortaklıkları vurgulamaktadır. Filolog bakış açısı ile Trabzon ve Rize yöresi ağızlarının Batı Rumeli ağızlarına benzemesinin sebeplerini izah eden yazar,

¹⁸⁴ Faruk Sümer, *Çepniler*, İstanbul 1992.

¹⁸⁵ Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları*, Ankara 1994.

¹⁸⁶ Metin Karaörs, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akralılığı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu* (Trabzon 6-8 Kasım 1998) *Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 89-98.

tarihî kaynaklarda geçen tespitleri doğrular bir şekilde her iki alanda konuşulan dilin Kıpçak Türkçesinin etkisinde kaldığını ortaya koymaktadır. Doğu Karadeniz bölgesine yerleştikleri bilinen Kıpçak Türklerinin bu yörede yayıldıkları saha hakkında Karaörs'ün filolojik deliller ile oluştuğu sonuçlar, tarihî verileri teyit etmesi açısından büyük öneme sahiptir.

Türkiye'de son dönemde ortaya çıkmaya başlayan Lazlarla ilgili çalışmalar arasında Ali İhsan Aksamaz'a ait olanı,¹⁸⁷ Doğu Karadeniz bölgesinde Trabzon'un doğusundan Batum'a kadar olan yörede yaşayan ilk toplulukların Lazlar-Megreller olduğu, Türkler ve Gürcülerden ayrı bir ırk grubuna dâhil olan bu kavimlerin günümüze kadar aynı mıntıkayı yurt tuttuğu temeli üzerine hazırlanmıştır. Bir takım eleştirilerden sonra kendi tezini ortaya koyan Aksamaz, Gürcistan tarihinde Hz. Nuh'un neslinin dünyaya yayılması efsanesinde sekizinci çocuk olan Egros'un Megrel-Lazların atası olduğunu kaydederek iddialarına mitolojik dayanak bulmaya çalışmıştır.¹⁸⁸ Oysa, ne bu efsanenin yer aldığı Gürcü¹⁸⁹ ve Ermeni tarihlerinde,¹⁹⁰ ne de bu rivayetlere kaynak olan Tevrat'ın ilgili kısmında¹⁹¹ Egros'un bu toplulukların atası olduğuna dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bundan anlaşılacağı üzere, Laz kimliği hakkında son zamanda çıkan diğer eserler gibi Aksamaz'ın çalışması da ana kaynakları temel alarak hazırlanmış bir çalışma değildir ve içerdiği bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır.

Lazlar hakkında hazırlanan diğer çalışma olan Selma Koçiva'nın Lazona başlıklı eseri, tamamen ideolojik propagandaya yönelik, ilmî kaygı taşımayan bir araştırmadır.¹⁹² Aynı zamanda Almanya'da 1992'de kurulan ve başkanlığını Wolfgang Feurstein'in yaptığı “Kaçkar Güney Kafkas Kültürleri ve Dilleri Derneği”nin kurucusu olan yazar, Lazların Megrellerle birlikte Türkler ve Gürcülerden ayrı bir etnik kökenden geldiği, tarihin en eski dönemlerinden itibaren Doğu Karadeniz bölgesinin otokton ahalisi olduğu, yöredeki yer isimlerinin büyük bölümünün Lazca ve Laz diyalektiğinden geldiğini, ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra bu yer adlarının değiş-

¹⁸⁷ Ali İhsan Aksamaz, *Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu*, İstanbul 1997.

¹⁸⁸ Bkz. s. 140.

¹⁸⁹ M. Brosset, *Histoire de la Georgie, I*, s. 17-19.

¹⁹⁰ V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I*, s. 16.

¹⁹¹ *Kitab-ı Mukaddes, Tekvin Bap 10* (nşr. K.M.Şirketi), İstanbul 1995, s. 8.

¹⁹² Selma Koçiva, *Lazona*, İstanbul 2000.

tirildiğini iddia etmektedir. Bir propaganda çalışması hazırlaması sebebi ile ilmî kriterleri hiçe sayan Yazar, sadece ana kaynakları ihmal etmekle kalmamış, aynı zamanda bu sahada uzman olarak kabul edilen şahısların eserlerini de inceleme gereği duymamıştır. Bu şartlarda hazırlanan bir çalışmadan ilmî anlamda bazı sonuçlar elde edilemeyeceği gibi, yazarın mensubu bulunduğu derneğin başkanı ile yaptığı söyleşide, O'nun "M.S. IX. yüzyılda Lazların Kolhis'ten batıya göç ettikleri" yönündeki tespitini eserine alması,¹⁹³ bu topluluğun Doğu Karadeniz bölgesinin otokton halkı olduğu yönündeki kendi iddiasını çürütecek mahiyettedir.

Ahmet Özkan'ın Gürcistan tarihi,¹⁹⁴ Türkiye'de Marksist Gürcü tarihi anlayışının Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili tezlerini yansıtan ilk çalışma olması bakımından büyük ilgi görmüş bir araştırmadır. Gürcülerin ilk yaşadığı sahanın Erzurum, Bayburt, Gümüşhane ve Trabzon'dan batıda Frigya bölgesine kadar genişlediği kaydeden yazar, dolayısıyla Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk toplulukları da Gürcü olarak kabul etmektedir. Eserin bu kısımları Türkiye'deki tarihçiler tarafından büyük bir şekilde eleştirilmiş ve Ahmet Özkan'ın çalışmasında yer alan bilgileri düzeltir mahiyette pek çok yazı kaleme alınmıştır.¹⁹⁵

¹⁹³ Bkz. s. 217.

¹⁹⁴ Ahmet Özkan (Melaşvili), *Gürcüstan*, İstanbul 1968.

¹⁹⁵ Ahmet Özkan'ın kitabında yer alan Türkiye'nin doğusundaki bölgenin ilk çağda Gürcülerin vatanı olduğu iddiaları, N. Berdzenişvili ve S. Canaşa tarafından 1945 Aralık ayında Tiflis'teki Komünist dergisinde yazılan yazıda Gürcistan'ın resmî iddiası haline gelmiştir. Bu yazıda Ardahan, Artvin ile Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane ve Giresun'a kadar büyük Lazistan'ın Gürcistan'a iade edilmesi gerektiği kaydedilmektedir. Fuat Köprülü, İbrahim Kafesoğlu, Fahrettin Kırzioğlu gibi ilim adamları Gürcü tarihçilerinin bu iddialarını tenkit eder makaleler hazırlamışlardır. Bkz. *Jeopolitik* (nşr. Gençlik Kitabevi), İstanbul 1946.

GİRİŞ

Samsun'dan Batum'a, oradan Artvin-Bayburt'u içine alacak şekilde Köse yaylası üzerinden Canik dağları boyunca Samsun'a ulaşan alan, bu çalışmada Doğu Karadeniz bölgesi olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla bu saha, coğrafi bakımdan günümüzde Orta Karadeniz bölgesinin bir kısmını, yani Ordu'nun doğusundaki Melet çayının batısından Kızılıрмаğa kadar uzanan kesimi de içine almaktadır.¹⁹⁶ Bafra ve Çarşamba ovaları hariç tutulursa,¹⁹⁷ genel yapısı itibariyle dağlık platolardan¹⁹⁸ ve dar bir kıyı şeridinden¹⁹⁹ oluşan

¹⁹⁶ Günümüzde Orta Karadeniz bölgesi olarak bilinen saha, Ordu'nun doğusundaki Melet çayından başlar, aşağı Kızılırmak havzasının batısına kadar uzanır. Karadeniz kıyıları ile Canik dağları yöresi ve Kelkit-Yeşilirmak nehirlerinin yerleştiği tektonik oluklarda oluşan Orta Karadeniz ardı yöresi, bölgenin iki farklı bölümünü oluşturur. Canik dağlarının üst kısmı bir plato görünümünde olup geniş yaylalar yer alır. Orta Karadeniz ardı yöreleri ise Canik dağları güneyinde faylanma sonucu çöken oluklar ve bunların içerisine yerleşmiş ovalardan oluşur. Her iki bölümde farklı iklim özellikleri görüldüğü için değişik bir bitki örtüsü hâkimdir. Bkz. İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul 1997, s. 74-76.

¹⁹⁷ Kızılırmak deltası 30-32 km. genişlik ve uzunlukta 561 km. karelik alanı kaplamakta ve denize ulaştığı kısım deniz seviyesinin alçalmasına göre ilerlemektedir. Yeşilirmak deltası ise 40 km. uzunluğunda 15 km. genişliğinde olup 600 km. kare alanı kapsamaktadır, delta alanı Kızılıрмаğa nazaran dar olup Çarşamba civarında 65-70 m. seviyesinde oluşmuştur. Bkz. İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası*, İzmir 1992, s. 65.

¹⁹⁸ Bkz. Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Ankara 1987, s. 12; İbrahim Atalay-Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 68. Cahen, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan dağlık alanda bulunan bozkırların göçebe yaşam tarzına uygun olduğunu belirtirken, [Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (nşr. Y. Moran), İstanbul 1979, s. 78.] ileriye belirtileceği üzere, Türklerin Doğu Karadeniz bölgesinde yerleştiği alanın özellikleri hakkında çok önemli bir ipucu vermektedir.

¹⁹⁹ Genişliği 30 ile 50 km.'yi bulan Bafra-Çarşamba ovası hariç kıta sahanlığının genişliği azdır, ortalama 15 ile 20 km. dolayındadır, hatta Doğu Karadeniz kıyılarında yer yer 8-10 km.'ye kadar inmektedir. Bkz. Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, İstanbul 1997, s. 130-131.

bölge, Samsun-Havza hattıyla İç Anadolu, Hattuşa ve Mezopotamya'ya,²⁰⁰ Kop geçidinden de Aras ve Fırat havzalarına, dolayısıyla Tebriz üzerinden İran, Malatya-Diyarbakır üzerinden Basra ve İskenderun körfezlerine bağlanırlar.²⁰¹ Sahil kesimi yağış²⁰² ve bitki örtüsü²⁰³ bakımından Türkiye'nin diğer bölgelerine göre oldukça zengin olmasına rağmen, iç kesimlerde karasal iklimin tesiri görüldüğü²⁰⁴ gibi bitki örtüsü de fakirleşir.²⁰⁵

En eski zamandan beri nüfusun yoğun olarak bulunduğu Karadeniz bölgesinin doğusundaki uç noktada yer alan Rize-Hopa yöresi, bahse konu dağlık sisteme dâhil olmakla birlikte, farklı bir iklim ve bitki özelliği gösterir.²⁰⁶ Buranın güneyinde yer alan Çoruh havzasına girildikçe, yeni bir farklılaşma gözlenir. Bu arada kalan alan, beşerî tesise imkân vermeyecek bir yapıdadır. Bu özelliği, tarih boyunca en işlek mevkilerden olan Trabzon ve Erzurum'un yörenin kuzey ve güneyinde yer alması da değiştirememiştir. Haliyle, Orta ve Aşağı Çoruh havzası, günümüze kadar dışa kapalı konumunu muhafaza etmektedir. Yine, Orta ve Aşağı Çoruh havzasında şu ana kadar herhangi bir yerleşim merkezi tespit edilemediği gibi, bölgede insan yerleşiminin geçmişine dair gerekli araştırmalar da yapılmamıştır.²⁰⁷

²⁰⁰ Bkz. T. Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, s. 25.

²⁰¹ Trabzon'dan başlayıp Değirmendere vadisini takip ederek Zigana geçidinde 2.025 metreye kadar yükselen eskiçağ ticaret yolu, oradan Harşit vadisine inerek Gümüşhane'den geçip önce Vavuk geçidinden Çoruh havzasına atlar ve Bayburt'tan sonra Kop dağı geçidinden Yukarı Fırat havzasına ve Erzurum'a ulaşıp, oradan da şarka doğru devam eder. [Bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, XII/1 (1979), s. 456.] Abbasilerin ilk döneminde bu ticaret yolu vasıtası ile Trabzon'un ticarî önemi o kadar artmıştı ki Karadeniz'e Trabzon denizi denilmeye başlanmıştır. Bkz. Guy le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 136.

²⁰² Necdet Tunçdilek, *Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı*, İstanbul 1985, s.158-159.

²⁰³ Bkz. İbrahim Atalay, *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*, İzmir 1994, s. 114-118, 135-140.

²⁰⁴ Bkz. Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*, I, Washington 1985, s. 3-4.

²⁰⁵ Bkz. İ. Atalay-K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 68.

²⁰⁶ Rize-Hopa yöresinde ılık bir deniz ve bu denizden yükselen su buharları karaya doğru sürükleyen hâkim kuzey rüzgârları, Kafkas dağları ile Rize-Kaçkar dağları, bu sahayı kuzey doğu ve doğu cephesiyle güneyden tamamen ayırarak memleketin diğer kısımlarından farklı bir iklim tipinin doğmasına sebep olmuştur. Bölgede ılık bir denizin bulunması, bölgenin sıcaklığını ortalama olarak hiç bir mevsimde 5 dereceden aşağı düşürmediği gibi bunun neticesi olarak burada sürekli bitkisel hayat görülmektedir. Bkz. M. Tevfik Tarkan, *Rize-Hopa Yöresi Coğrafi Etüdü*, Erzurum 1973, s. 3, 7-8.

²⁰⁷ Orta ve Aşağı Çoruh havzası, dağlık bir alandır. Doğu Karadeniz kıyısından itibaren

Kızılırmak, Yeşilirmak, Çoruh ve Kelkit nehirleri, Doğu Karadeniz bölgesinin belli başlı su kaynaklarını teşkil etmektedir.²⁰⁸ Bunun haricinde yöre, Türkiye'nin en yoğun akarsu ağına sahiptir.²⁰⁹ Bahse konu nehirler, Türklerin hem bölgeye hem de Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu'ya yayılırken geçtikleri yol güzergâhını tayin etmektedir.²¹⁰ Ayrıca, en eski zamandan beri kullanılan ticaret yolu da bu nehirler üzerindedir.²¹¹

Doğu Karadeniz bölgesinin coğrafi özellikleri, bu yörede ortaya çıkan şehirlerin farklı özellikler taşımasına sebep olmuştur. Kıyıda bulunan kentler genelde ticarî faaliyetler ile ön plâna çıkarırken, iç kesimlerdekilere bu bakımdan geride kalmıştır.²¹² Ancak Gümüşhane-Bayburt yöresindeki maden yatakları, bu bölgenin önemini artırmıştır.²¹³

başlayan dağlık sahalar, havzanın hududunda yüksekliğini daha da artırarak Doğu Anadolu bölgesi hariç tutulursa ülkenin en yüksek sivrilğini meydana getirir. Çok yerde 700-900 m. derinliğinde olan vadiler, yer yer istisnaları ile gayet dardır. Bkz. M. Tefik Tarkan, *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası*, Ankara 1973, s. 1-7.

²⁰⁸ İ. Atalay-K. Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s. 32-33. Andreev, Karadeniz bölgesinin nehirleri olarak Kızılırmak, Yeşilirmak ve Çoruh nehirlerini saymaktadır. [Bkz. P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (nşr. H.D. Andreev), İstanbul 1969, s. 5-6.] Çoruh, Kelkit ve Yeşilirmak nehirleri Doğu Karadeniz bölgesi tarihinde büyük öneme sahiptir, ancak aynı şey Kızılırmak için söylenemez. Bkz. A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, s. 2.

²⁰⁹ Samsun ile Trabzon arasında Kızılırmak ve Yeşilirmak dışında Mert Irmağı, Terme çayı, Melet suyu, Harşit çayı, Değirmendere, Karadere ve Of çayı bulunmaktadır. Bkz. Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892, s. 20-22.

²¹⁰ Türkler Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu'ya gelirken kuzeyden güneye doğru takip ettikleri güzergâh içerisinde Çoruh nehrinin kaynağından itibaren Karadeniz sahilinde Giresun'a kadar uzanan dil ile Çoruh ve Kelkit vadileri önemli olmuştur. İkinci yol bütün Yeşilirmak havzasını kapladıktan sonra aşağı Kızılırmak bölgesine ve Batı Anadolu içlerine kadar uzanmıştır. Bkz. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, İstanbul 1944, s. 185.

²¹¹ Asya'dan Avrupa'ya uzanan üç kara yolunun bir tanesi, iki deniz yolunun yine bir tanesi Karadeniz bölgesinden geçmekteydi. [Bkz. L. Dudley Stamp, *Asia*, London 1946, s. 56.] Fırat nehrinin kuzeyinden, Aras'tan ve Kızılırmak'ın yukarı kısımlarından geçerek, Doğu Karadeniz dağları boyunca uzanan ve Boğazlara ulaşan bir yol büyük önem taşımaktadır. [Bkz. C Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 78.] Bu yolların kullanımı arasında Roma ve Bizans hâkimiyeti dönemleri arasında farklılık vardır, mesela 392'de başlayan yol sistemindeki değişiklik ile Roma'ya giden yollar önemini kaybetmiş İstanbul'a giden yollar önem kazanmıştır. Bu yollar hakkında Ramsay'da etraflıca bilgi bulunmaktadır. Bkz. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (nşr. M. Pektaş), İstanbul 1960, s. 77.

²¹² Geniş bilgi için Bkz. A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, s. 7-16.

²¹³ Bkz. Anthony Bryer, "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian

Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk yerleşmeler hakkında,²¹⁴ İ. Kılıç Kökten'in başlattığı ve uzun süre devam eden yüzey araştırmaları önemli bilgiler ortaya koymuş bulunmaktadır.²¹⁵ Buna rağmen, 1944'te yayımlanan kazı sonuçlarında Ordu'dan Rize'ye uzanan kıyı sahilinde prehistorik döneme ait tek bir ize rastlanamaması dikkat çekicidir.²¹⁶ Bundan bir yıl sonra da bu bölgenin gerisinde yer alan dağlık alanda tarih öncesi dönemle ilgili bilgi verecek malzemeye rastlanılmamıştı.²¹⁷ Yalnız son zamanlarda yapılan incelemelerde, Samsun ve Trabzon'da bir kısım mağara yerleşmeleri tespit edilmiştir.²¹⁸ Bu araştırmaların gelişmesi ile bölgedeki mağaralar hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisini teşkil eden Tekkeköy, en az Eski Tunç Çağından ve hatta Üst Paleolitik Çağdan beri yerleşmeye sahne olmuş, Samsun'un on üç km. doğusunda mağara-kalelerden oluşan bir yerleşim merkezidir.²¹⁹ Kılıç Kökten'in araştırmaları Doğu Karadeniz bölgesindeki

Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", *AS, XXXII* (1982), s.133-150.

²¹⁴ Doğu Karadeniz bölgesi, XIII. yüzyıldan itibaren seyyah-araştırmacıların ilgisini çeken bir yöre olmuştur. Ancak, bu bölge hakkındaki ilmî çalışmalar, XIX. asrın ilk yıllarında başlamıştır. Doğu Karadeniz bölgesinin ilk çağdaki durumu ile ilgili araştırmalar, Meyer, Perrot, Reinach, Rostovtzeff, Anderson ve Cumont gibi batılı bilim adamlarının çalışmalarıyla gün yüzüne çıkacaktır. Bkz. Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu* (Trabzon 6-8 Kasım 1998) *Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 35.

²¹⁵ Kökten'in çalışmalarından habersiz olan batılı araştırmacılar, arkeolojik materyalin eksikliğinden dolayı Samsun'un doğusundaki ilk yerleşimler hakkında yetersiz bilgi bulunduğunu ifade etmektedir. Bkz. A.Bryer-D.Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, s.11.

²¹⁶ Bkz. İ. Kılıç Kökten, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *DTCFD, III/5* (1944), s. 478.

²¹⁷ Kökten, Ordu-Giresun-Trabzon-Rize sahil kesimi üzerinde yaptığı araştırmada Terme, Ünye, Ordu, Harşit ve Trabzon gerilerinde en az 35 km. derinliğine güneye kadar incelendiğini, ancak tarih öncesini aydınlatacak tek bir iz bulunamadığını kaydetmektedir. Bkz. M. Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", s. 36.

²¹⁸ Anadolu'daki tarih öncesi yerleşmeler doğal barınaklardan biri olan mağara yerleşmeleri ile başlamaktadır. Anadolu'da 40.000'e yakın mağara bulunmaktadır ki bunların bir kısmı prehistorik devrelerde Anadolu insanları için doğal barınaklar olmuştur. Söz konusu mağara evlerin yerli ve yabancı bilim adamları tarafından 600 kadarında kazı veya gözlem yapılmıştır. Bkz. H. Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, s. 234.

²¹⁹ Tekkeköy deresi ile onun iki ana tabisi olan Çınaralan ve Han dereleri arasında yer alan sırtların kuzey uçları kıyı ovası ve deniz dahil çok geniş bir gözetleme alanına sahip bulunurlar. Öte yandan denize yaklaşık 3,5 km.lik bir mesafede bulunmaları, denizden gelecek herhangi bir saldırıya karşı kendilerini gizlemek ya da savunmak için yeterli zamanı kazandırıyor. Deniz ile yerleşim yeri arasındaki çok verimli ve oldukça geniş kıyı ovası, çok çeşitli tarımsal etkinliklere olanak tanınması ile yerleşmede başrol oynuyordu. Ayrıca Tekkeköy

mağara yerleşmeleri konusundaki bilgileri daha da artırmış, kaya sığınakları grubunda Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt'ta 105 tane yapma ve doğal mağara tespit edilmiştir.²²⁰ Böylece 1940'lı yıllarda Doğu Karadeniz bölgesinde insanlığın ilk yerleşim sahasının Samsun ile sınırlı olduğu yönündeki inanış ortadan kalkmış, sahil boyunca doğuda Rize'ye kadar uzanan, güneyde ise Gümüşhane ve Bayburt'u kapsayan alanda mağara yerleşimlerinin bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Günümüze kadar Doğu Karadeniz bölgesinde yapılan kazılar neticesinde, ulaşılabilen en eski uygarlık kalıntılarının, Alt Paleolitik (Yontma Taş) döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu devre tanıklık eden aletler, Ünye'nin Yüceler Köyü Ceviz Deresi sekilerinde ve Trabzon'un kuzeyinde, Bayburt'un 13 km. güneydoğusunda, Çoruh Irmağının kollarından biri olan Gez deresi kıyısındaki alanda ele geçirilmiştir.²²¹ Samsun ve çevresinde yapılan araştırmalara göre, genel olarak M.Ö. 7000 ile M.Ö. 500 yılları arasına düşen ve Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Demir çağlarını kapsayan toplam sayıları yetmiş dördü bulan yerleşme yerine rastlanılmıştır.²²² Nitekim, bu şehir ile etrafında yapılan daha kapsamlı araştırmalarda Dündartepe höyüğü, Bafra-Alaçam arasında Cirlek, İkiztepe, Sivritepe höyükleri, Ladik'te Yüktepe ve Salurtepe höyüğü, Havza-Merzifon arasında Höyüktepe ve Samsun'un on sekiz km. batısında Akalan'daki yerleşim merkezlerinden etraflıca bil-

deresinin yerleşmenin içinden geçmesi her türlü su ihtiyacını karşılamaktaydı. Bkz. Ali Uzun, "Tekkeköy'de (Samsun) Mağara-Kale Yerleşmeleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, I (1995), s. 413-415.

²²⁰ Kökten'in araştırmasına göre Gümüşhane'de 22, Giresun'da 4, Ordu'da 25, Rize'de 4, Samsun'da 18, Trabzon'da 34 mağara bulunmuştur. İ.Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *DTCFD*, X/3-4 (1952), s. 189-190, 203-204.

²²¹ M. Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", s. 35.

²²² Bu 74 yerleşim yerinden 4'ü Alaçam, 16'sı Bafra, 11'i Samsun il merkezi, 3'ü Çarşamba, 8'i Kavak, 9'u Ladik, 17'si Havza, 6'sı Vezirköprü sınırları içindedir. [Bkz. Önder Bilgi, "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi* (Samsun 1-3 Haziran 1988) *Bildirileri*, Samsun 1990, s. 1.] Samsun yöresindeki ilk yerleşmenin kuruluşu ile ilgili bir araştırmada, yöredeki yerleşme tarihini M.Ö. 4. binden başlatılmaktadır. [Bkz. Sümer Atasoy, *Amisos, Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun 1997, s.16.] Özsait'in değerlendirmesine göre, protohistorik dönem grubuna girmesine rağmen Karadeniz bölgesinde henüz neolitik olabilecek bir yerleşmeden söz edilemez. Dündartepe, Horoztepe, İkiztepe gibi bölgelerde ise kalkolitik çağ yerleşmelerinin buluntularına rastlanmıştır. Bkz. M. Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", s. 36.

gi elde edilmiştir.²²³ Bu yerleşim yerlerinde elde edilen buluntulardan, Orta Anadolu ve Karadeniz kıyılarındaki yerleşme tiplerinin birbirine benzediği, dolayısıyla Hititlerin Karadeniz kıyılarına kadar yayıldıkları ve büyük şehirler kurdukları, Orta ve Kuzey Anadolu arasında bir irtibat bulunduğu sonuçları ortaya çıkarmaktadır.²²⁴

İç Karadeniz bölgesindeki araştırmalarda Bayburt ovasında Pulur höyüğü, İvceklerin tepesi, Siptoros ve Hindi höyüğü ile 4 merkez bulunmuştur.²²⁵ Ayrıca Melbourne Üniversitesi tarafından Kelkit vadisi ve Bayburt'ta yapılan kazılarda, doğudan batıya kadar doksan beş kilometrelik bir alanda otuz altı sitede demir çağına ait materyaller elde edilmiştir.²²⁶ Bu merkezler haricinde düz yerleşme birimi olan örenler içerisinde Trabzon, Giresun, Ordu, Ordu ile Samsun arasında 6 bölgede, Samsun'da, Bayburt'ta 2, Giresun ve Ordu'nun güneyinde ve Yeşilirmak kenarına düşen kısımda birer yerleşim yeri vardır.²²⁷ Bütün bu çalışmalar sonucunda, M.Ö. III. bin yılın ilk yarısından M.Ö. II. bin yılın sonlarına kadar geçen zaman zarfında yine Orta ve Kuzey Anadolu'nun bir kültür birliği içerisinde bulunduğu görülmektedir.²²⁸

İlkçağda Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen gruplar içerisinde ismi bi-

²²³ İ. Kılıç Kökten, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", s. 469-471. 1940-1941 yılında yapılan kazılar neticesinde bulunan bu yerleşim yerleri ile ilgili ilk raporda geniş bilgi bulunmaktadır. Bkz. Kılıç Kökten-Nimet Özgüç-Tahsin Özgüç, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Bellekten*, IX/35 (Temmuz 1945), s. 365-395.

²²⁴ K. Kökten-N. Özgüç-T. Özgüç, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", s. 397-398. Samsun ve Bafra'da yapılan kazıların genel değerlendirilmesi için Bkz. C.A. Burney, "Northern Anatolia Before Classical Times", *AS*, VI (1956), s. 179-193.

²²⁵ İ. Kılıç Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Bellekten*, VIII/ 32 (I. Teşrin 1944), s. 674.

²²⁶ Anna Parker, "Northeastern Anatolia: On the Periphery of Empire", *AS*, XXXIX (1999), s. 138-139. İlkçağda Kuzey-doğu Anadolu'nun kültürel yapısı ve diğer bölgelerle kültürel ortaklıkları için Bkz. Winifred Lamb, "The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours", *AS*, IV (1954), s. 21-32.

²²⁷ İ.K. Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", harita 3. Bayburt çevresindeki prehistorik yerleşmeler arasında Pulur höyüğüne ayrı bir önem atfeden Kökten, bu höyük hakkında uzun uzadıya bilgi vermektedir. Bkz. İ. K. Kökten, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", s. 480-486.

²²⁸ Mehmet Özsait, "Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi* (Samsun 1-3 Haziran 1988) *Bildirileri*, Samsun 1990, s. 125.

linen en eski topluluk Gaşkalardır. M.Ö. XVI. yüzyılın ortalarında, Hititlerin “Yukarı Ülke” ismini verdiği Kuzey Anadolu’da ortaya çıkan Gaşkalar, yaklaşık üç asır boyunca Hitit İmparatorluğu topraklarına düzenlediği akınlar sebebiyle önem kazanmıştır.²²⁹ Hititlerin yıkılmasında da önemli bir rol oynayan²³⁰ Gaşkaların, Karadeniz bölgesinde hâkim olduğu topraklar ve ne kadar yaşadığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Grek kolonileri çağında Gaşkalardan söz edilmemesi,²³¹ Kimmer ve İskitler’den önceki dönemde bu topluluğun bölgede olmadığını göstermektedir.²³²

Yukarıda tasvir edildiği üzere, Doğu Karadeniz bölgesinde Türk veya Türklerle akrabalığı söz konusu toplulukların ortaya çıkışına kadar, kayda değer bir kültür ve medeniyet hareketinin olmadığı anlaşılmaktadır. Esasen, bunlardan önce yaşadığı bilinen ve M.Ö. 1500’lere yerleştirilen Gaşkaların da varlıklarını bu döneme kadar getirebilmiş olmaları mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla, ilk Türk yerleşmesi döneminde Doğu Karadeniz bölgesinde, deniz yoluyla kuzeyden, akarsu vadileri ile de güneyden gerçekleşmesi muhtemel sızmalar dışında, belirgin bir topluluğun varlığından söz etmek mümkün olamamaktadır. Buna karşılık, bölgede ilk yerleşimin Türklerle başladığını söylemek de imkân dâhilinde görünmemektedir.

Doğu Karadeniz bölgesine ilk Türk yerleşimi, bu çalışmanın birinci bölümünü oluşturmaktadır. Türk kültür dairesi içinde bulduklarına dair çok güçlü kanıtlar olan, ancak Batılılar tarafından başka topluluklara mal edilmeye çalışılan Kimmer ve İskitlerin Türklükle bağlantıları, yöreye gelişleri ve Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmeleri, bölümün ilk kısmında ele alınmıştır. Yine aynı bölümde, Gürcü kaynaklarında Bunturki ve Kıpçak ismiyle anılan

²²⁹ Bkz. Mahmut Pehlivan, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Erzurum 1991, s. 8-12; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 1998, s. 73-96.

²³⁰ Bkz. Ekrem Memiş, “M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, s. 110.

²³¹ Bir araştırmada, İyonlar’ın Gaşkalarla anlaşmak suretiyle M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Sinop ve diğer şehirlerdeki ticaret kolonilerini kurdukları ileri sürülmektedir. [Bkz. Necdet Tunçdilek, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul 1986, s. 34.] Ancak Yunan kolonileri hakkındaki çalışmalarda, Grekler bölgeye geldiğinde Gaşka isimli bir topluluğa rastlanılmaması, [Bkz. Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, Athens 1991, s. 42-60; R. Drews, “Karadeniz’de En Eski Grek Yerleşmeleri” (nşr. Ö. Çapar, *TAD*, XV/26, (1991), s. 303-327.] bu dönemde ismi geçen topluluğun yöreden çekildiğini göstermektedir.

²³² Gaşkalar, II. Sargon döneminde (M.Ö. 722-705) Dicle boyları ve Kızılırmağın güneyindeki sahada bulunmaktaydı. Bkz. Şemseddin Günaltay, *Yakınşark, II, Anadolu*, Ankara 1987, s. 285-286.

Türk topluluklarının bölgeye yerleşmesi incelenmiştir. Bunlara ilaveten, Fahrettin Kırzıoğlu tarafından bölgedeki yer ve topluluk isimlerinden hareketle Halaç, Afşar ve Yazgurların yöreye yerleştiğine dair görüşlere aksi ispatlanmadığı için yer verilmiş, ancak eldeki tarihi malzemenin görüşlere kesinlik kazandıramadığına ilişkin tereddütler de ifade edilmiştir. Ayrıca, Karadeniz kıyılarında Yunan kolonilerinin kurulması bahsi altında, bölgedeki ilk Türk yerleşimi dönemi ile alakalı olarak günümüze kadar devam eden bazı tartışmalar ele alınmıştır. Batılı araştırmacıların iddia ettiği şekilde Yunan kolonilerinin yöredeki medeniyet tarihinin başlangıcı sayılıp sayılmayacağı üzerinde de durulmuştur. Bu arada, halen yaygın bir kanaat halinde sürdürülmeye çalışılan yöredeki yer isimlerinin Grek ve Gürcü kökenli olduğu yönündeki tezler de sorgulanmıştır.

Moğol istilasına kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler, çalışmanın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Bizans tarafından Trabzon ve çevresine iskân ettirilen Bulgarlarla başlayan bu dönem, Çağrı Bey'in batı seferiyle ortaya çıkan Oğuz göçü ile devam edecektir. Malazgirt savaşı öncesi dönemde yapılan Türk akınları ve bölgede Tuğrul Bey zamanındaki fetihler ile bu faaliyetlerin Bizans İmparatorluğu, Gürcüler ve Ermeniler üzerine etkileri, ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Malazgirt Savaşı sonrası dönemde ise, Doğu Karadeniz bölgesini yurt tutan Danişmendli, Saltuklu ve Mengüceklerin yöredeki hâkimiyet sahası, Bizans ve Gürcülerle münasebetleri söz konusu edilmiştir. Bu arada, aynı dönemde Trabzon'dan Sinop'a kadar olan bölgeyi ele geçirerek bağımsız bir teşekkül kuran Gabras ailesinin siyasi faaliyetleri de, Türk yerleşimi ile irtibatı ölçüsünde incelenmiştir.

Moğol istilası öncesinde, Anadolu'daki siyasi birliği sağlayan ve Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk beyliklerini ilhak ederek, Kelkit vadisi ile Samsun'u ele geçiren Türkiye Selçukluları, önemine binaen ikinci bölümde ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Bu inceleme sırasında, Doğu Karadeniz bölgesine dair bilgi olmayan dönemler özetlenerek ele alınmış, böylece ana konudan uzaklaşılmasına gayret edilmiştir. Diğer taraftan, Türkiye Selçuklularının Bizanslılar, Gürcüler ve Trabzon Rum Devleti ile ilişkileri çok yönlü olarak ele alınmış, Türk kaynaklarının yanı sıra Grek, Gürcü ve Ermeni kaynaklarından da istifade edilerek, bilhassa Batılıların ve Gürcülerin tek tarafı olarak hazırladığı çalışmalarda yer alan iddialar tartışılmıştır. Köseadağ savaşı sonrasında oluşan dönem ise, Doğu Karadeniz bölgesine etkisi derecesinde incelenmiş, özellikle, bu devrede Moğolların önünden kaçarak yöreye yer-

leşen Türkmenler ve Trabzon Rum Devleti'nin yayılma siyaseti ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Doğu Karadeniz bölgesine ikinci Kıpçak göçü, ikinci bölümün son kısmını oluşturmaktadır. Ten-Kuban boylarındaki Kıpçakların Gürcistan'a yerleşmesi ve bu ülkedeki faaliyetleri esas alınarak hazırlanan bu bölümde, Kıpçakların batıya göç etmesi, Doğu Karadeniz bölgesini yurt tutması periyodik bir şekilde incelenmiştir. Trabzon Rum Devleti'nin hanedan ailesine nüfuz edecek şekilde etkili olan Kıpçakların bölgede günümüze kadar yaşayan sosyo-kültürel izleri, Batılı ve Türk tarihçilerin araştırmalarının yanı sıra, filolog ve halk bilimcilerin çalışmalarından da istifade edilerek gösterilmeye gayret edilmiştir.

Osmanlı hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler, çalışmanın üçüncü kısmının konusunu oluşturmaktadır. Moğol istilası sonrasında ortaya çıkan Eretnalılarla birlikte, Türkiye Selçukluları döneminde bölgeye yerleşen Türkler hakkındaki bilgiler artmakta, Trabzon Rumlarının hâkimiyet sahası dışındaki yörede, bağımsız Türk beylikleri kurulmaktadır. Bunlar arasında yer alan ve genel olarak Anadolu beylikleri içerisinde önem atfedilmeyen Canik beylikleri, geniş bir şekilde incelenerek bu beyliklerin XIV. yüzyıl sonlarından itibaren üstlendikleri misyon ortaya konulmuştur. Aynı şekilde, Eretnalılardan sonra Erzincan'da beylik kuran ve Kelkit havzasını ele geçiren Mutahharten dönemi de geniş bir şekilde incelenerek, az bilinen bu Türk beyliğinin Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri söz konusu edilmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Kelkit havzasını ele geçiren Akkoyunlular, hem Türk tarihindeki yeri, hem de Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri dolayısı ile çok önemli bir Türk teşekkülüdür. Trabzon'a akınlar yapan ve bölgenin Hristiyanlardan alınması için büyük çaba sarf eden Akkoyunlular, Uzun Hasan döneminde Trabzon Rum Devleti ve doğudaki diğer Hristiyan unsurlarla işbirliği yaparak, Doğu Karadeniz bölgesinin siyasi dengelerini baştan sona değiştirmiştir. Bu sebeple, Akkoyunluların Türk beylik ve devletleri ile olan ilişkileri, Trabzon Rumları ve Gürcülerle münasebetleri, Doğu Karadeniz bölgesine Türk yerleşimi ile irtibatı ölçüsünde incelenmiştir.

Bu çalışma ile ele alınan konunun bütün meselelerinin halledildiğini söylemek elbette mümkün değildir. Zira, Türk tarihi araştırma usullerinin oluşturulamayışı ve Batıya bağımlılık, böyle bir çalışmanın hazırlanmasında

önemli sıkıntılar doğurmuştur. Diğer taraftan, Türkiye’de halen Anadolu ve Anadolu Türk tarihi araştırmalarının öneminin yeterince idrak edilememiş olması, mühim bir fikir karmaşasına yol açmaktadır. Bu sebeplerle, Osmanlı hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkler mevzusunda her şeyin halledildiği düşüncesinde değiliz. Ancak her geçen gün artan yöre üzerindeki iddiaların daha için başında hiçbir ilmî temele dayanmadıklarının görölmesi açısından yapılan çalışmanın önemli sonuçlar vermesi ümit edilmektedir. En azından bahse konu iddiaların sahiplerinin bundan sonra daha ciddi araştırma yapmak zorunda kalacağını düşünmekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK TÜRK YERLEŞMESİ DÖNEMİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

Karadeniz havzası, stratejik konumu sebebi ile tarih boyunca pek çok milletin hakimiyet kurmak istediği bir saha olmuştur. Avrupa'da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren oryantizm çalışmalarının yoğunluk kazanmasıyla birlikte, Doğu Karadeniz bölgesinin tarihi ve yörede yaşayan topluluklarla ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Diğer taraftan, Stalin döneminde hazırlanan Gürcü tarihlerinde yeni tezler ileri sürülmesi ile bölge tarihi hakkındaki iddialar değişik bir boyut kazanmış, yörenin kendi medeniyetlerinin bir parçası olduğunu ispat etmeye çalışan farklı devletler, ideolojik amaçlarını destekleyici eserler hazırlamışlardır. Aynı zamanda ilk Türk yerleşmesi dönemi ile alakalı bu çalışmalarda, Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk toplulukların Grek, Gürcü ya da bunlarla akraba kavimler olduğu iddialarının yanısıra, bunlara mensup grupların varlıklarını günümüze kadar sürdürdükleri, ancak etnik kimliklerini gizlemek zorunda kaldıkları iddiası mevcuttur. Oysa, tarihî kayıtlar Türkistan'dan Doğu Karadeniz bölgesine göç eden toplulukları bu mıntıkanın ilk ahalisi olarak göstermektedir. Bu yüzden, ilk Türk yerleşmesi döneminde Doğu Karadeniz bölgesi tarihini etkileyen göç hareketleri, Yunan kolonilerinin kurulması ve yer isimleri konusundaki tartışmaların ortaya konulması, ideolojik çabalarla yaratılan fikir karmaşasını kısmen de olsa açıklığa kavuşturabilir.

I- TÜRK VEYA TÜRKLERLE AKRABALIĞI SÖZ KONUSU TOPLULUKLARIN BÖLGEYE GELİŞİ

Doğu Karadeniz bölgesinde prehistorik yerleşim merkezleri ile ilgili birtakım bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu yörelerde yaşayan topluluklar ve bu ahalinin bölgenin eskiçağ topluluklarına esas teşkil ettiği dair herhan-

gi bir malumat mevcut değildir. Buna karşılık tarihî kayıtlarda daha M.Ö. VII. yüzyılda göç ederek bölgeye yerleşen Türklerle akrabalıkları söz konusu kavimlerle ilgili olarak sonradan da olsa bazı kaynaklarda oldukça önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kayıtları esas alan Bijişkyan, haklı olarak Pontus'un ilk ahalisinin Yafes ırkına mensup topluluklar olduğunu, hatta daha önce Karadeniz'e Yafes'in torununa atfen Askanaz (Aşkenaz) denildiğini, bilahare Helenlerin misafirperver anlamına gelen Öksinos adını verdiklerini belirtmektedir.²³³ Gerçekte ana kaynaklarda yer alan ifadelerde Kimmer ve İskitlerin Türkistan ve Türklükle bağlantıları hususunda etraflıca bilgi bulunmasına rağmen, özellikle Batıda hazırlanan araştırma eserlerinde bu toplulukların menşei ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmektedir. Doğu Karadeniz bölgesinde yerleşen Türklükleri tartışmalı bu kavimlerin yerini zamanla tamamen Türk topluluklarının alması bu açıdan değerlendirildiğinde bir tesadüf olmamalıdır.

A- Türklerle Akrabalığı Söz Konusu Olan Topluluklar

Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen ve Türklerle akrabalığı söz konusu olan topluluklar Kimmerler ve İskitlerdir. Her iki topluluğun kökeni hakkında farklı görüşler mevcut olmakla birlikte, hem Kimmerlerin hem de İskitlerin Türk kültür dairesi içerisinde yer aldıkları hususunda kuvvetli deliller bulunmaktadır.

1- Kimmerler

Kimmerler, Tevrat'ta Nuh tufanından sonra insanlığın yeniden dünyaya yayılması ile ilgili rivayette Yafes'in oğulları arasında Gomer ismiyle gösterilmektedir.²³⁴ Tevrat'ta geçen bu ifadeyi esas alan farklı milletler, Kimmerleri Gomer adına benzer isimlerle anmışlardır.²³⁵

²³³ P. M. Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, s. 1.

²³⁴ Bkz. *Kitabı Mukaddes, Tekvin Bap 10* (nşr. K. M. Şirketi), İstanbul 1995, s. 8. Tevrat'ta Gomer ismi ile anılan bu halkın Kimmerler olduğu hakkında Bkz. Joseph Sandalgian, *Histoire Documentaire de L'Arménie, I*, Rome 1917, s. 370, nu: 4; Yusuf Ziya, *Samiler-Turaniler, II*, İstanbul 1934, s. 16.

²³⁵ Arap kaynaklarının Kimmerleri Gumari, Gomer, Kimal, Gimal, Gimial ya da Kimmel isimleriyle kaydettikleri bilinmektedir. [Bkz. Ebu Ömer-ı Osman Mevlânâ Minhâc-ud-dîn, *Tabakât-ı Nâsiri, II* (nşr. M. H. G. Ravety), New Delhi 1970, s. 870.] Ermeni kaynakları Kimmerleri Kamir, Gamr, Gimir, Gomer gibi adlarla anarken, [Bkz. Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Arménie, II*, Paris 1880, s. 24-25.] Asur kaynakları Gimirri, [Bkz. Georges I. Bratianu, *La Mer Noire*, München 1969, s. 62.] Grek

Kimmerlerin tarihte önem kazanmaları, Macaristan'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan bozkıra hâkim olan ilk göçebe kavim olmasından kaynaklanır.²³⁶ Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde Kimmerlere ait olduğu bilinen arkeolojik buluntular, M.Ö. XI. yüzyıla kadar geriye gitmektedir.²³⁷ Orta Asya menşeli olan bu topluluk, M.Ö. 1800-1700'li yıllarda ana yurtlarından batıya göç ederek Kafkasların kuzeyindeki bozkırlara beşyüz yıl kadar hakim olmuşlardır. Kimmerlerin ortaya çıktığı saha ve ne zaman batıya göç ettikleri bilinmesine rağmen, etnik kökeni hakkında fikir birliği mevcut değildir. Bu hususta yapılan araştırmalarda, Kimmerlerle Traklar veya Keltler arasında akrabalık bağı bulunduğundan Ermenilerin ataları olduğuna kadar sekiz farklı görüş bulunmaktadır ki bunlardan birisi de Ural-Altay kökenli, yani Türklere akraba hatta proto-Türklerin bir parçası olduğu varsayımdır.²³⁸ Türk mitolojisinde yer alan rivayetler ve ilk dönem kaynaklarda Kimmerleri bazı Türk topluluklarının atası olarak gösteren kayıtlar, bu varsayımı güçlendirmektedir.²³⁹

kaynakları ve çağdaş batılı araştırmalar ise bu topluluğa Kimmer ismini vermektedir. Bkz. Herodotus, *Herodot Tarihi* (nşr. M. Ökmen), İstanbul 1991, s. 18, 21; Strabon, *Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III* (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969, s. 22; Charles Burney-David Marshall Lang, *The People of the Hills*, London 1971, s. 183; Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, London 1962, s. 66.

²³⁶ Károly Czeplédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri* (nşr. E. Çoban), İstanbul 1998, s. 13-14.

²³⁷ Grousset, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Kimmerlere ait arkeolojik buluntular içerisinde özellikle M.Ö. 1300-1200 arasındaki tarihlere ait Volga ve Ural bölgelerinden elde edilenlerin Türkistan'la bağlantılı olduğunu kaydetmektedir. Bkz. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (nşr. M.R. Uzmen), İstanbul 1980, s. 22-23.

²³⁸ Bazı araştırmalara göre Kimmerler Avrupaî bir ırk olan Homo-Europeus grubuna dahil edilirken, bazen de Keltlerin veya Trakların akrabası hatta Ermenilerin ataları olarak gösterilir. Kimmerleri İskitler içerisinde bir grup, İran menşeli bir topluluk veya Bulgarların ataları olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Tarhan'ın kabul ettiği Kimmerlerin etnik bakımdan Orta Asya orijinine dayanan Ural-Altay kökenli bir toplum veya proto-Türklerin bir parçası olduğu tezi iki temel dayanağa sahiptir: Kimmerler, Orta Asya menşesine dayanan Kurgan kültürlerinin tipik bir temsilcisidirler. Bozkırların geniş sahalarına yayılmış olan atlı kavimler medeniyetinin büyük batı kolunu teşkil ederler. Kimmer-İskit kültürlerinin yakın bağları ve bunların birbirinden ayırt edilemeyen kültür beraberliği, Kimmerlerin menşei hakkındaki tartışmalara açıklık getirmektedir. Bkz. M.Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 11-15 Ekim 1976) *Kongreye Sunulan Bildiriler, III*, Ankara 1979, s. 355-360.

²³⁹ Türk mitolojisinde yer alan bazı ifadeler, Kimmerlerin Türklükle bağlantısı olduğu yönündeki tezleri doğrular niteliktedir. Avrupa Hunlarının geyikli efsanelerinde Avrupa Hun Devleti'nin Güney Rusya'daki kalıntılarından olan Kutrigur ve Utigur kabilelerinin

M.Ö. XIII. yüzyıldan sonra çeşitli kollar halinde yaklaşık beşyüz yıl Kafkasya, Kırım ve Özü (Dinyeper) havzasına yayılan Kimmerler, M.Ö. VIII. yüzyıl ile M.Ö. 500 arasındaki dönemde İskit akınları sebebi ile güneye ve batıya çekilerek muhtelif memleketlere göç etmişlerdir.²⁴⁰ Bununla birlikte, Kırım ve çevresindeki yer isimlerinde, Kimmer adı günümüze kadar yaşamaktadır.²⁴¹

Kimmerlerin İskit baskısı sonucu Kafkas geçitlerini aşarak Anadolu'ya göç etmeleri, hem göç yolları üzerindeki bölgelere yaptıkları etkilerden dolayı bu ülke tarihlerinde, hem de Anadolu tarihi üzerine yazılmış çeşitli kaynaklarda açıkça görülebilmektedir. Asur yazıtlarına göre Kimmerlerin Güney Kafkasya'da gözükmesi Sargon'un (M.Ö. 722-705) idaresinin son dönemine denk gelmektedir.²⁴² İskitlerin göç yolları üzerinden çekilerek güneye yönelen Kimmerlerin ilk ulaştığı saha Gürcistan düzlükleri olmuştur. Bu bölgeye gelmeleri ile birlikte yörenin siyasî vaziyetini baştan sona değiştiren Kimmerler, Gürcistan'ın Karadeniz sahilindeki Kolhis²⁴³ krallı-

menşinin anlatıldığı efsanede bu boyların kökeni Kimmerlere bağlanmaktadır. [Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1993, s. 579.] Ayrıca Togan'ın kaydına göre Yunan müellifi Prokopius ile İran-Hazar çevresindeki rivayetler Kimmerleri Bulgarların ataları olarak göstermektedir, ancak bunu teyit edecek başka bir delil yoktur. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul 1981, s. 34.

²⁴⁰ M. T. Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", s. 362-364.

²⁴¹ Herodot, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede Kimmeria denilen bir alan ve Kimmer kaleleri bulunduğunu, ayrıca Kimmer adında bir boğaz olduğunu bildirmektedir. [Bkz. Herodotus, *Herodot Tarihi*, s. 196.] Bıjışkyan'ın kaydından Kırım civarındaki Kerç boğazının Kimmer boğazı adıyla günümüze kadar yaşadığı bilinmektedir. Bkz. P. M. Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, s. 88.

²⁴² E. H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History*, III, Cambridge 1970, s. 188.

²⁴³ Kolhis, Gürcistan'ın Karadeniz sahilinde kuzeyde Sokhum'dan güneyde Batum'a kadar uzayan bölgedir. [Bkz. R. Blanchard-F. Grenard, *Géographie Universale VIII, Asie Occidentale-Haute Asie*, Paris 1929, s. 49.] Tarih boyunca sınırları değişmekle birlikte, Plinius'tan çağdaş araştırmalara kadar, Kolhis, Batum'un kuzeyindeki kıyı kesimi olarak kaydedilmektedir. [Bkz. Pliny, *Natural History*, II (nşr. H. Rackham), London 1947, s. 347; M. Vivien Saint Martin, *Atlas Dresse Pour l'Histoire de la Géographie*, Paris 1874, harita 3-4; Julius von Klaproth, *Atlas des Tableaux Historiques de l'Asie* (nşr. A. Schubart), Paris 1826, harita 1-2; M. Buy de Mornas, *Atlas Historique et Géographique*, Paris 1762, s. 5. Antik kaynaklarda Kolhis bölgesinin coğrafi yapısı ve sınırları hakkında genel bir değerlendirme için Bkz. Adem Işık, *Antik Kaynaklara Göre Karadeniz Bölgesi*, Ankara 2001, s. 198-207.] Kolhis bölgesinin sınırları bilinmekle birlikte, buradaki krallığın kuruluş dönemi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir araştırmada, Kolhis krallığının M.Ö. VI. yüzyılda kurulduğu, zamanla Çoruh ağzına kadar genişlediği, ortadan kalktıktan sonra ise, aynı bölgede, M.S. III. yüzyılda Gürcülerin ve Abhazların Egrisi,

ğının yıkılmasına sebep olmuşlardır.²⁴⁴ Gürcistan tarihinin iki önemli uzmanı Allen ve Lang'ın tespitine göre, Kimmer akınlarının Gürcistan'daki sosyo-kültürel etkileri de son derece büyük boyutlardadır. Nitekim Allen, Gürcistan'ın ilk ahalisinden bahsederken, bu ülkenin güneyindeki dağlarda saklanan ilkel kabilelerin Kimmer ve akabindeki İskit akınlarından kaçanların nesilleri olduğunu bildirmektedir.²⁴⁵ Kimmer ve İskit göçlerinin Kolhis krallığı toprakları ve Kuzey-doğu Anadolu ile Gürcistan'da yaşayan çeşitli İber-Kafkas toplulukları üzerinde uzun süren etkileri olduğuna işaret eden Lang ise, çoğu bugünkü Gürcülerin ataları olan İber-Kafkas kabilelerinin yine bu dönemde dağlık bölgelere yerleşmek zorunda kaldıklarını, dolayısıyla Med ve Perslerin vasalları haline geldiklerini bildirmektedir.²⁴⁶ Lang'ın bu tespiti, İber-Kafkas toplulukların yanısıra Abhaz, Megrel v.s. topluluklar için de geçerlidir. Lang'a ek olarak Burney de Ermeni ve Gürcü milletlerinin oluşumunu etkileyen faktörleri sayarken, Kimmer ve İskit istilalarının en önemli olay olduğu, bu istilalar sonucu Asur, Urartu ve Babil devletlerinin çöktüğü, Medlerin yükselmeye başladığını özellikle vurgular. Aynı zamanda bu ikiliye göre, Gürcüler, Kür vadisi boyunca yayılan Kimmer ve İskitlere karşı hiç bir başarı kazanamadıkları için, ilk şehirlerini Gori yakınındaki dağlık Uplis-tsikhe bölgesinde kurmuşlardır.²⁴⁷ Bütün bunlar Gürcü ve Ermenilerin tarih sahnesine çıkışlarında Kimmer-İskit akınlarının belirleyici rolünü ortaya koyması bakımından önemlidir.

Romalı ve Bizanslıların Lazika dedikleri krallığın ortaya çıktığı belirtilmektedir. [Bkz. Ali İhsan Aksamaz, *Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu*, İstanbul 1997, s. 20-21.] Arkeolojik verilere dayanılarak hazırlanan diğer bir çalışmada, Kolkha olarak isimlendirilen bu krallığın M.S. VI. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğu iddia edilmektedir. [Bkz. Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000, s. 18.] Gürcü tarihçiler ise, M.Ö. XI. yüzyılda bu bölgede Kolheti adını verdikleri bir krallık kurulduğunu ve Kimmerler tarafından yıkıldığını belirtmektedir. [Bkz. Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili v.d., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998, s. 42.] Eğer Kolhis krallığının Kimmerler tarafından yıkıldığı doğru kabul edilirse, diğer görüşlerin bir anlamı kalmaz.

²⁴⁴ Y. Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, s. 43.

²⁴⁵ W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971, s. 17.

²⁴⁶ Bkz. David Marshall Lang, *Gürcüler* (nşr. N. Domaniç), İstanbul 1997, s. 67.

²⁴⁷ Bkz. C. Burney-D. Marshall Lang, *The People of the Hills*, s. 183, 194. İran tarihindeki kayıt bu bilgili teyit etmekte, Kimmer-İskit göçleri ile Urartu Devleti'nin önce zayıfladığı akabinde yıkıldığı, bu devletin topraklarında devlet kuran Medler idaresinde Gürcü ve Ermeni milletlerinin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bkz. R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, s. 66.

Anadolu'ya yerleşmeye başladıktan sonra, Kimmerler hakkında bilgi veren kaynaklarda, hem nicelik hem de nitelik bakımından büyük bir artış gözlenmektedir. Herodot'a göre Kimmerlerin Anadolu'ya yönelmesinin sebebi, İskitlerin yurtlarını ele geçirmesidir.²⁴⁸ İlk defa M.Ö. 709 yılında Anadolu'ya gelen Kimmerler, Kapadokya'ya yerleşerek ülkeye büyük zarar vermiştir.²⁴⁹ Bu da Kimmerlerin İç Anadolu'nun siyasî tablosunu baştan aşağı değiştirdiğini göstermektedir.

Kimmerlerin Anadolu'ya girmeye başladıkları dönemde, II. Sargon idaresinde (M.Ö. 722-705) bütün yakın şarkı tek bir bayrak altında toplamaya başlayan Asurlular, Kargamış, Malatya, Maraş ile Kilikya ve Toros bölgesindeki 24 şehri ele geçirmiş bulunuyordu.²⁵⁰ Anadolu'nun doğusundaki Urartu krallığı ise, VIII. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a, diğer taraftan Kafkaslara kadar uzanan sahada büyük bir devlet haline gelmişti. Bunlar gerek Sargon ve haleflerinin, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmiş, kısa bir süre sonra Kimmerlerin İç Anadolu'ya yönelmesi sonucu yıkılmaktan kurtulmuştur.²⁵¹ Ancak gelişmeler bununla kalmayacak, Asur Devleti'nin etnik ve politik durumu da önemli ölçüde değişecektir.²⁵² Ayrıca, M.Ö. 696/695 civarında Orta Kızılırmak bölgesinin batısındaki Frigya topraklarına saldıran Kimmerler, başkent Gordion'u yağmalayarak Kral Midas'ın intihar etmesine ve Frig devletinin yıkılmasına da sebep olacaktır.²⁵³ Bu arada bir kısım Kimmer boyları Batı Karadeniz bölgesine yayılırken, Frig

²⁴⁸ Herodotus, *Herodot Tarihi*, s. 21.

²⁴⁹ A. T. Olmstead, "The Assyrians in Asia Minor", *AS* (W. M. Ramsay Armağanı, nşr. W. H. Buckler-W. M. Calder), (1923), s. 287.

²⁵⁰ M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark, II, Anadolu*, s. 309-312.

²⁵¹ Kadriye Tansuğ, "Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri ve M.Ö. 7 nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu İle Münasebetleri", *DTCFD, VII/4* (1949), s. 535-536. Kimmer göçünün Asur Devleti'ne etkileri konusunda Bkz. Sidney Smith, "The Supremacy of Assyria", *The Cambridge Ancient History, III*, Cambridge 1970, s. 32-58; Urartu Krallığına etkileri konusunda Bkz. A.H. Sayce, "The Kingdom of Van (Urartu)", *The Cambridge Ancient History, III*, s. 181.

²⁵² R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, s. 71. M.Ö. 671'de Assarhaddon'un Mısır'ı ele geçirmesi ile Asur Devleti en geniş alana ulaşmış, ancak M.Ö. 665'te kuzeyden gelen Kimmer tehlikesi yüzünden bu bölgeden çekilmek zorunda kalmış ve Mısır tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Bkz. Bülent İplikçiöğlü, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1994, s. 55.

²⁵³ B. İplikçiöğlü, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, s. 77.

devletini yıkan ana kol, Kapadokya²⁵⁴ bölgesine yerleşerek burada bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren bir siyasî oluşum teşkil etmişlerdir.²⁵⁵

M.Ö. 660'dan itibaren batıdaki Lidya üzerine akınlar yapmaya başlayan Kimmer boyları, ilk dönemde başarılı olamasalar bile M.Ö. 652'de Lidya ordusunu yok ettikleri gibi kral Giges'i harp meydanında öldürmüş, ülkeyi baştan başa yağma etmişlerdir. Giges'in oğlu Ardis'in Asur kralı Assurbanipal'a tâbi olması ve Asur ordusunun yöreye gelmesi üzerine Kimmerler Lidya'dan Kilikya'ya doğru incek, bu bölgede Asurlularla M.Ö. 650'de yaptıkları muharebeyi kaybedecektir.²⁵⁶

İlk dönem Ermeni tarihleri, Kamir, Gamr, Gimir, Gomer gibi değişik isimlerle adlandırdıkları Kimmerler'in Kapadokya bölgesindeki hakimiyet sahaları hakkında önemli bilgiler verirler. Moise de Khoren'in kaydettiği Kapadokya ve Saint Gregoire'de geçen Kapadokyalılar tabirleri, her iki eseri Fransızcaya çeviren Victor Langlois tarafından Kamirler ve Kamir bölgesi olarak açıklanmaktadır.²⁵⁷ Geç dönem Ermeni tarihleri ise ilk devir kayıtlarında geçen bu ifadeleri daha netleştirirler. Orbelyanlar tarihinde Kapadokya Gamr bölgesi olarak geçmektedir.²⁵⁸ III. Saridouris döneminde (M.Ö. 645-620) Asya'da İskitlere (Goglara) tâbi olan kavimleri anlatan Sandalgian, Gomer adıyla zikredilen ve eski Ermeni yazarlarınca Gamirk olarak adlandırılan Kapadokya halkının Kimmerler olduğunu vurgular.²⁵⁹ Bütün bunlar, Kimmerlerin Kapadokya'da ne derecede etkili olduklarını açık bir biçimde ortaya koyacak niteliktedir.

²⁵⁴ Kimmerlerin yerleştiği dönemde Kapadokya, Kızılırmak ile Sakarya nehri arasındaki bölgeden oluşmaktadır. Bkz. William R. Shepherd, *Historical Atlas*, London 1930, s. 5.

²⁵⁵ M.Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) *Bildirileri*, Ankara 1984, s. 111-113.

²⁵⁶ Kimmerlerin bu yöredeki faaliyetlerini anlatan Günaltay, Lidya'nın coğrafi sınırlarını da çizmekte ve güneyde Karya, doğuda Frigya, batıda Ege denizi sahilindeki İyonya ve Eolya, kuzeyde ise Temnos dağıyla çevrilmiş olan Batı Anadolu bölgesi olduğunu kaydetmektedir. [Bkz. M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark, II, Anadolu*, s. 349-353.] Herodot, Kimmerlerin Lidya'yı yağmalamasının Ardis döneminde, ülkeden çıkarılmalarının ise halefi Sadyattes devrinde gerçekleştiğini kaydetmektedir. Bkz. Herodotus, *Herodot Tarihi*, s. 21.

²⁵⁷ V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, II*, s. 24-25, 121.

²⁵⁸ Stephannos Orbelian, *Histoire De La Siounie, II* (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1866, s. 173.

²⁵⁹ J. Sandalgian, *Histoire Documentaire de L'Arménie, I*, s. 370.

Kimmerlerin Karadeniz bölgesine yayılmaları, Frigya devletini yıktıktan sonra Lidya sınırına dayanan bazı boyların Paflagonya²⁶⁰ üzerinden Karadeniz sahillerine ulaşması ile olmuş, Sinop'u tahrip ederek çevreye yerleşen Kimmer boyları, Karadeniz bölgesinde Ereğli'den doğuda Trabzon'a kadar olan alanı ele geçirmiştir.²⁶¹

Anadolu'da gittikleri her sahada olduğu gibi Karadeniz bölgesini de siyasî ve sosyal bakımdan önemli ölçüde etkileyen Kimmerler, hakimiyet dönemleri süresince Sinop'tan Trabzon'a kadar uzanan kıyı şeridinin kontrolünü ellerinde bulundurmıştır. Nitekim M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısında Güney Karadeniz kıyılarında Grek koloni şehirlerinin kurulmamış olması, Kimmerlerin buralarda yarattığı huzursuzluk ve terör ortamı sebebiyledir.²⁶² Dolayısıyla yaklaşık yüzyıldır devam eden Yunanlıların Karadeniz'i keşif seyahatleri ve ilk koloni kurma teşebbüsleri bu istila ile kesintiye uğrayacaktır.

²⁶³

Taner Tarhan'ın tespitine göre, Anadolu'da Kimmerlere ait arkeolojik materyal sayısı azdır. Bunların da büyük çoğunluğu Kimmerlerin sonuna kadar tutunmayı başardıkları Karadeniz bölgesine aittir. Aslında M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar arasındaki Kimmer-İskit sanatı ve eserlerini birbirinden ayırt etmek hemen hemen imkânsız gibidir.²⁶⁴

²⁶⁰ Paflagonya, Karadeniz sahillerinde, Bolu'dan Sinop Boyabat'a kadar uzanan bölgedir. Bkz. R. Blanchard-F. Grenard, *Géographie Universale*, VIII, s. 62.

²⁶¹ M. T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 111-113. Ermeni tarihinde, Karadeniz'e yayılan Kimmerlerin M.Ö. VIII. yüzyılda Kırım'dan Sinop'a geldiği kaydedilmektedir. [Bkz. J. Sandalgian, *Histoire Documentaire de L'Arménie*, I, s. 346.] Ancak Kimmerlerin göç yolunun Urartu sahasından İç Anadolu'ya yönelmesi, ilk hâkimiyet kurdukları alanın Kapadokya olması ve daha sonra Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılmaya başladıkları düşünülürse, bu bilgi zayıf ihtimal olarak gözükmetedir.

²⁶² S. Atasoy, *Amisos*, s. 19.

²⁶³ M. Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", s. 37.

²⁶⁴ Tarhan'ın kaydettiğine göre Norşun tepe, Amasya Gümüşhacıköy kurganı, Sardes, İzmit, Efes, Boğazköy buluntuları ve en son Kimmer eserlerinden birisi olarak M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Ünye'de bulunan phiale tipindeki gümüş kap Kimmerlere dair buluntulardır. [Bkz. M. T. Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 116-118.] Ünye'de ortaya çıkan arkeolojik buluntunun yanısıra, ilkçağ coğrafyacılarında geçen yer isimleri Kimmerlerin bölgedeki varlığı ile ilgili olarak filolojik delil olarak kabul edilebilir. Trabzon yakınındaki şimdiki ismi Ağarmış olan dağı Kimmerius dağı, [Bkz. M. Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", s. 37.] Bayburt-Trabzon arasındaki Kemer dağı, Rize'nin doğusundaki Kemer köyü, kayalığı ve burnu, [Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz (Batum-Samsun

İki asra yakın bir süre içerisinde Anadolu'nun muhtelif kesimlerine yayılan ve Kapadokya bölgesinde bir devlet kurmaya muvaffak olan Kimmerlerin M.Ö. VII. asrın sonlarına doğru güçlerini yitirdikleri ve M.Ö. 590-585 arasında tarih sahnesinden çekildikleri anlaşılmaktadır.²⁶⁵ Kimmerlerin yıkılış döneminde başlarında Dudgamme adlı kral bulunmaktadır ve bu kral ile birlikte yaptıkları en son ve güçlü akınları M.Ö. 630 dolayında Kilikya üzerine olmuştur. Ancak bu savaşın mağlubiyetle sonuçlanması ve Dudgamme'nin ölümü üzerine Kimmerler arasında iç karışıklık çıkmış, yerine geçen oğlu Sandakhshatra devleti toparlamaya çalışmış ise de başarılı olamamış,²⁶⁶ gün geçtikçe etkisizleşen Kimmerler, M.Ö. VI. yüzyıl başlarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir.²⁶⁷

2- İskitler (Sakalar)

İskitler, Tevrat'ın Aşkenaz, İranlıların Saka, Asurluların Aşguzay, Yunanlıların İskit olarak farklı isimlerle adlandırdığı bir topluluktur.²⁶⁸ İlk ya-

Dahil) Bölgesinde, M.Ö. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafya'da Yaşayan Hatıraları”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi* (Samsun 1-3 Haziran 1988) *Bildirileri*, Samsun 1990, s. 86.] Kimmerlerden bölgede kaldığı düşünülen yer isimleridir.

²⁶⁵ M. T. Tarhan, “Eskiçağ'da Kimmerler Problemi”, s. 366.

²⁶⁶ Sidney Smith, “Ashurbanipal and the Fall of Assyria”, *The Cambridge Ancient History*, III, s. 117.

²⁶⁷ Bu dönemde, Kimmerlerin Kilikya seferinde başarılı olamaması üzerine harekete geçen Lidya kralı, Kimmerleri yenerek Kızılırmak ötesine sürmüştür. Aynı zamanda, doğuda İskitlerle birleşen Medler, Asur imparatorluğunu yıkmış ve M.Ö. 591 yılında topraklarını Kızılırmak sınırına kadar genişletmiştir. M.Ö. 585'te yapılan bir antlaşma ile Kızılırmak her iki devlet arasında sınır kabul edilmiş, bu süre içinde Kimmerler etkinliklerini yitirerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. [Bkz. M. T. Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, s. 116.] Herodot'un rivayetine göre, Kimmerler arasında başgösteren ihtilaflar İskitlerin ülkelerine yönelmesi üzerine çıkmıştır. Kimmer idarecileri yurtlarını İskitlere karşı savunma kararına varmış, ancak halk buna yanaşmayarak başka bir yere göç etme hususunda ısrarcı olmuş, iki tarafın fikrinden geri adım atmaması ile iç savaş çıkmıştır. Tyras ırmağı civarında yapılan muharebede, göç etme düşüncesinde olanlar galip gelmiş, harp meydanındaki ölümlerini gömen Kimmerler, akabinde İskitler gelmeden ülkelerinden ayrılmışlardır. İskitlerden kaçarken kuzeye yönelen Kimmerler, kıyı boyunca takip ederek kendilerini iç bölgede zanneden takipçilerini atlatmışlar, daha sonra Kafkas dağlarını sağlarına alarak Karadeniz'in kuzeyine çıkmışlardır. Bkz. Herodotus, *Herodot Tarihi*, s. 196.

²⁶⁸ İskitleri Budistler Sakya, Çinliler Sai, Se, Sse, Su, Szu, Çin Han yıllıkları Sök, [Bkz. Vincent A. Smith, “The Sakas in Northern India”, *ZDMG*, LXI (1907), s. 406-412.] İranlılar Saka, [Bkz. Pliny, *Natural History*, II, s. 375.] Hintliler Şaka, [Bkz. W. Ruben, *Eski Hind Tarihi* (nşr. C. Z. Sarıbay), Ankara 1944, s. 197.] Asurlular Aşguzay, [Bkz. Şemseddin Günaltay,

şadıkları saha itibarı ile, İskitlerin Türkistan kökenli oldukları kabul edilir. Nitekim ilk dönem tarihleri ile ilgili kayıtlar, bu topluluğun Moğolistan ve Türkistan'da yaşadığını göstermektedir. M.Ö. VIII. yüzyıl başlarında bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen bazı değişikliklere bağlı olarak Çin'in kuzey-batı sınırlarına kayan, ancak İmparator Suan tarafından geri püskürtülen Hun kabileleri batıya yönelirken, onların önüne çıkan İskit kabileleri de daha önce Kimmerlere ait olan sahaya yerleşmiş ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Güney Kafkasya ve Anadolu'da, etkileri yüzyıllar boyunca hissedilecek yeni bir dönem başlatmışlardır.²⁶⁹

İskitlerin kökeni hakkında, tıpkı Kimmerlerde olduğu gibi çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan birisi, İskitlerin İranî bir kavim olduğu yönündedir. Bu fikrin savunucuları, İskitlerle İran dini ve dili arasında bağlantı kurmaya çalışmaktadır. İkinci olarak, İskitlerin Slav oldukları yönündeki iddia, genellikle Slav ülkelerinde revaç bulmuştur. Ancak bu düşünceyi destekleyecek hiç bir yazılı kaynak bulunmadığı gibi, arkeolojik buluntular gözönüne alındığında, bu fikir ilmî temeli en zayıf iddia olarak kabul edilir. İskitlerin Ural-Altay ırkından oldukları yönündeki görüş ise, İskitlerin Türkistanlı oldukları üzerine kurulmuştur ve en çok revaç gören görüştür. İskitlerin Türklüğü ile ilgili görüşler de, ilk yurtlarının Türk ana yurdu, isimlerinin Türk isimleri, dillerinin Türk dili, dinlerinin eski Türk dini, gelenek ve göreneklerinin eski Türk gelenek ve görenekleriyle, sanatlarının eski Türk sanatıyla benzerliğinden hareket etmektedir.²⁷⁰ Bu hususla alakalı olarak Türk kültü-

Yakın Şark, IV, II Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları, Ankara 1987, s. 558.] Grekler İskit [Bkz. Herodotus, *Herodot Tarihi*, s. 50.] isimleri ile tanımlarken, Tevrat'ta onlara Aşkenaz denmektedir. [Bkz. *Kitabı Mukaddes, Tekvin, Bap 10*, s. 8.] Levi bu topluluğun az bilinen bir adını daha belirterek İskitlere Çaka adının da verildiğini de kaydeder. Bkz. M. Sylvain Levi, "Notes sur le Indo-Scythes", *JA, IX* (1897), s. 10.

²⁶⁹ E. H. Minns, "The Scythians and Northern Nomad", s. 187. Togan, Göktürk ve Çin menkıbelerine göre Sakaların bu dönemi hakkında geniş bilgi vermektedir. Bkz. Zeki Velidi Togan, "Sakalar II", *BTTD, XIX* (Eylül 1986), s. 28-32.

²⁷⁰ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993, s. 39-48; Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya 1987, s. 22. İskit-Türk sanatlarının benzerlikleri ve İskit sanatının yayılma sahası konusunda Bkz. Josef Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi* (nşr. A.C. Köprülü), Ankara 1974, s. 1-118.

rü ile ilgili çalışmalarda,²⁷¹ Türk mitolojisinde yer alan kayıtlarda²⁷² ve Türkistan'dan elde edilen arkeolojik buluntularda,²⁷³ İskitlerin Türk kültürüyle bağlantısını bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır. Esasen İskit Devleti'nden önce cihanşumûl Türk yahut Turanlı siyasî teşekkülleri bulunduğu dair emareler, Orta Asya ve Doğu Avrupa'da devlet kuran bu topluluğun devlet teşkilatını kendisinden önceki bir devirden, dolayısıyla yukarıda ismi zikredilen medeniyetten aldığı yönündeki düşünceyi kuvvetlendirmektedir.²⁷⁴ Es-kiçağ kavimlerinin etnik menşelerini belirlemede en önemli unsur dil olduğu için, filolojik deliller dikkate alındığında İskitlerin İran menşeli oldukları sonucuna varmak mümkündür. Bazı tarihçiler ve arkeologlar da bu görüşü desteklemektedirler. Bununla birlikte, İskitlerin menşesini Sibirya-Moğolistan olarak gösteren görüşler de itibar bulmaktadır.²⁷⁵

²⁷¹ Kafesoğlu, İskitlerin ana unsurunu İranlı kavimlerin meydana getirdiğini kabul etmekle birlikte, bu topluluğu vasıtası ile Andronova kültürünün Don Nehri havasına yayıldığını, o bölge halkının soyca Türklerle akraba olması sebebiyle İskitlerle Türklerle arasında kültürel bağ bulunduğunu kaydetmektedir. [Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1988, s. 205.] Togan ise, İskitlerle Türklerin kültürel benzerlikleri hakkında önemli tespitlerde bulunarak, bu topluluğun hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adetleri ve inanışları bakımından Hunlar ve Göktürlere çok benzediklerini, geçeden mamul kubbeli çadırlarının Afganlılar ve Araplarca Türk çadırı olarak bilindiğini, Türklerdeki kırmızı ve kurut alışkanlıklarının İskitlerde de bulunduğunu, Hindistan'a yerleşen Sakaların Orhun kıyısında yer alan kitabelere çok benzeyen Bengütaşlar diktiklerini belirtmektedir. [Bkz. A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 34, 408, nu: 76.] İskitlerin İran menşeli olduğunu savunan Grosset bile, bu topluluğun antropolojik, filolojik ve kültürel bakımdan Hun ve Göktürklerle pek çok ortak özelliği bulunduğunu kabul etmektedir. Bkz. R. Grosset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 24-26.

²⁷² Türk mitolojisinde yer alan ifadeler de İskitlerle Türklerin kültürel ortaklıkları hususunda çok kıymetli bilgiler içermektedir. Oğuz destanında geçen yay ile okların toprağa gömülerek uçlarının dışarıda bırakılması, Ortaasya mitolojisinin önemli bir motifidir ve kılıcı toprağa gömme, İskitlerden beri devam eden bir adettir. Ayrıca Macarların bir devlet çatısı altında birleşmesinde büyük rolü olan kral Almos'un doğumu ile ilgili Macar efsanesinde, bu kişinin İskit soyundan geldiği kaydedilmekte, böylece iki topluluk arasındaki bağ ortaya konmaktadır. Bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 207, 588.

²⁷³ Arkeolojik çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre M.Ö. V-IV. asırlarda Güney Rusya'daki İskit buluntuları ile Altay'daki buluntular büyük benzerlik göstermekte, Altay ve Tanrı Dağları'nda hayvan üslubu denen meşhur Orta Asya sanatı oluşurken İskitler de bu üslubu tamamen benimsemiş olarak Güney Rusya'ya hükmetmişlerdir. İskit sanatı ile Hun sanatı arasında önemli yakınlık bulunduğu gibi, Kırgız sanatının gelişmesini etkileyen en kuvvetli tesir İskitler olmuştur. Bkz. Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988, s. 33-35, 54-55, 216.

²⁷⁴ Zeki Velidi Togan, "Sakalar III", *BTTD*, XX (Ekim 1986), s. 29.

²⁷⁵ Taner Tarhan, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", *TD*, XXIII (1969), s. 145, nu: 2.

İskitlerin Türklüğü tartışılrsa da, bunların kurduğu konfederasyon içerisinde Türk zümrelerinin bulunduğu açıktır. Bunu, İskitlerin ana unsurunun İran menşeli olduğunu savunan yazarlar dahi kabul etmektedir.²⁷⁶ Esasen, İskit dininde Şamanizme ait unsurlar bulunmakta olup, bu unsurlar aynen Türk kültüründe de mevcuttur.²⁷⁷ Ayrıca pek çok tarihî kaynakta, İskit teriminin farklı Türk kavimlerini tanımlamak amacıyla kullanılması,²⁷⁸ İskitlerin Türk kültür dairesi içinde düşünülmesi gerektiğini ortaya koyan başka bir husustur.

İskitler, M.Ö. 750 ile 700 tarihleri arasında Turgay bölgesinden ve Ural nehrinden geçerek Güney Rusya'ya gelmiş,²⁷⁹ M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren de Azak Denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz'in kuzeyinde Ten (Don) ve Özü (Dinyeper) nehirlerinden Tuna nehrine kadar uzanan sahaya hakim olmuştur.²⁸⁰ Bunlardan bir grup Kimmerleri takip ederek önce Güney Kafkasya'ya, oradan da güney-batıya yönelerek Anadolu'ya yayılmıştır. Bunlar hakkında Plinius'da ve Agathante'de bilgi bulunduğu gibi isimleri de tespit edilmiş-

²⁷⁶ W. W. Tarn, "Parthia", *The Cambridge Ancient History*, IX, Cambridge 1971, s. 582; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 7.

²⁷⁷ T. Tarhan, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", s. 147-148.

²⁷⁸ Çin yıllıklarında Sakalara verilen isim olan Sök, daha sonra Türk ve Tibetlileri tanımlamak için kullanılmıştır. [Bkz. V. A. Smith, "The Sakas in Northern India", s. 413.] Başka bir araştırmada, Saka ve Hun isimlerinin aynı anlamda kullanıldığı da görülmektedir. [Bkz. O. Maenchen-Helfen, "Pseudo-Huns", *CAJ*, I, (1955), s. 101.] Bizans tarihçileri, ilk dönemde Hunları İskit ismiyle kaydetmişlerdir. [Bkz. Otto Maenchen-Helfen, "Archaistic Names of the Hiung-Nu", *CAJ*, VI, (1961), s. 258.] Ortaçağın başlarında ise, İskit terimi, göçebe benzetmesi ile Türk ve Moğolları anlatmak için kullanılmıştır. [Bkz. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 411.] Ebu'l Farac İskit adını farklı Türk topluluklarını tanımlamak için kullanırken, [Bkz. Gregory Abül-Farac, *Abül-Farac Tarihi*, II (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987, s.531, 539.] Urfalı Mateos ise Selçukluları, Tevrat'ta Sakalara verilen isim olan Aşkenaz olarak anmaktadır. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli* (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 171.

²⁷⁹ Bkz. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 26.

²⁸⁰ A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 7. Strabon, Karadeniz'in kuzeyindeki bu bölgeyi İskitya ismi ile anmaktadır. [Bkz. Strabon, *Coğrafya*, s. 25, 35.] Bijişkyan ise, Kırım'a yerleşen İskitlere atfen bu yörenin denizine İskit denizi denildiğini bildirmektedir. [Bkz. P. M. Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, s. 94.] Avrupa İskitleri ile Asya İskitleri arasında, İran bölgesi hâkimiyet alanları dışında kaldığı için bir kopukluk olmuş ve bu sebeple, Karadeniz İskitleri doğuda kalan esas kitleden ayrı kalmışlardır. Bkz. Zeki Velidi Togan, "Sakalar IV", *BTTD*, XXI (Kasım 1986), s. 23.

tir.²⁸¹ Ayrıca Tevrat'ta geçen ve Yecüc-Mecüc rivayetinde Gog-Magog olarak yer alan zümreyi,²⁸² Ermeni kaynakları bölgelerine gelen İskitler olarak göstermektedir. O'nun için Langlois, Tevrat'ta ve oradan nakille Ermeni tarihçisi Elisee Vartabed'de geçen Gog ve Magog tabirini açıklarken, bu halkın Horasan ile ilişkisini ortaya koymaktadır ki, bu da oldukça önemlidir.²⁸³

Togan'ın tespitine göre, Yahudilerden Ermenilere geçen menkibelerde Gomer, Thubal ve kuzeydeki Togarmalar hep bu Goglara tabi gösterilmiştir.²⁸⁴ Bu ifadenin daha geniş şekli Gürcistan tarihlerinde yer almakta ve bu kaynaklar, İskitlerin bölgelerindeki faaliyetlerini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Onun için Burney ve Lang, Ermeni ve Gürcü milletlerinin oluşumuna etki eden faktörler arasında Kimmer ve İskitleri de sayar.²⁸⁵ İskitlerin Gürcistan bölgesine gelişleri ile ilgili olarak ilginç tespitlerde bulunan Allen ise, Gürcistan'ın ilk ahalisinden bahsederken, Ermenistan dağlarında saklı kalan ilkel kabilelerin Kimmer ve İskit akınlarından kaçanların nesilleri olduğunu vurgular. Yörenin medeniyet tarihinden bahsederken de, Gürcistan'da demiri ilk kullanan kavmin Kafkasların kuzeyinden gelen kavimler olduğunu ve İskitlerden kalma demir silahın, bölgede bulunan en eski demir eşya olduğunu kaydetmektedir.²⁸⁶ Aynı yazar başka bir çalışmasında, Gürcistan'daki feodal sistemin çok erken zamana uzandığı ve bu yapının oluşmasında İskit hâkimiyetinin birinci derecede rol oynadığını belirtmektedir.²⁸⁷ Saint Martin de, Allen'i doğrular şekilde, Kafkasya'daki kabilelerin etnik kimliklerinin oluşumunda İskitlerin etkili olduğunu vurgulamaktadır.²⁸⁸

²⁸¹ Plinius'un kayıtlarında Sacae, Massagatae, Dahae, Essedones, Astacae, Rumnici, Pestici, Homodoti, Histi, Edones, Camae, Camacae, Euchatae, Cotieri, Authusiani, Psacae, Arimaspi, Antacati, Chroasai ve Oetaei'lerin İskit kabileleri oldukları yazılmaktadır. [Bkz. Pliny, *Natural History*, II, s. 375.] Agathange ise, Ermenistan ve Gürcistan'ın kuzeyindeki İskit kabileleri olarak Aghouankları, Lepinleri, Djghebleri ve Gaspları saymaktadır. Bkz. V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, I, s. 115.

²⁸² Bkz. *Kitabı Mukaddes*, Hezeikel, Bap 38, s. 827.

²⁸³ Bkz. V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, II, s. 235, nu: 1.

²⁸⁴ A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 455, nu:281. Sandalgian, Gomer olarak geçen kavmin eski Ermeni yazarlarınca Gamirk olarak kaydedilen ve Kapadokya'da yaşayan Kimmerler olduklarını belirtir. Bkz. J. Sandalgian, *Histoire Documentaire de L'Arménie*, I, s. 370, nu: 4.

²⁸⁵ C. Burney-D. M. Lang, *The People of the Hills*, s. 183, 194.

²⁸⁶ W. E.D. Allen, *A History of the Georgian People*, s. 17-18.

²⁸⁷ W. E.D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *GJ*, LXXIV (1929), s. 152.

²⁸⁸ M. Vivient de Saint-Martin, *Etudes de Géographie Ancienne et D'Ethnographie*

İskitlerin Anadolu'da hâkim olduğu bölgeler ile ilgili kayıtlar, ilk dönem Ermeni tarihlerinde mevcuttur. Orbelyanlar tarihinden, Aşkenaz olarak zikredilen İskitlerin Kafkasya'daki Hun kapısından (Derbent?) Kapadokya'daki Gamr (Kimmer) bölgesine kadar hâkim oldukları anlaşılmaktadır.²⁸⁹ Bu yayılmanın bölgedeki siyasî neticesi olarak, Kimmer akınlarını İç Anadolu'ya yönlendirerek yıkılmaktan kurtulan Urartu Devleti, M.Ö. VII. yüzyıl başındaki İskit akınlarını durduramayarak ortadan kalkacaktır.²⁹⁰ Urartuların güç kaybetmesi ile ortaya çıkan otorite boşluğu İskitler tarafından doldurulmuş ve Sandalgian'ın kaydettiğine göre, II. Rousas döneminde M.Ö. 665 yılında Kafkaslardan gelerek Kür nehrinin sağ tarafını ele geçiren Goglar (İskitler), Gogaren ya da kendi isimleri ile Sakasen olarak anılan bölgeye yerleşmiştir.²⁹¹

M.Ö. 401 yılında Ksenophon'da geçen kayıttan anlaşıldığı kadarı ile, Sakasen ülkesinin sınırları batıda Çoruh nehrine kadar ulaşıyordu. Yunanlılar, Harpasos olarak adlandırdıkları Çoruh nehrine geldiklerinde, İskitlerle karşılaşmış ve kuzeyde Bayburt'a kadar uzanan İskit ülkesinde dört gün boyunca yolculuk etmişlerdir.²⁹² Orbelyanlar tarihinde yer alan kayıtlardan,

Asiatique, I, Paris 1850, s. 24. İran tarihinde ise, Kimmerleri takip eden İskitlerin, M.Ö. 590'da Urartu Devleti'nin kuzey bölgesini ele geçirdiklerini ve yıkılmasına sebep oldukları kaydedilir. Bu hadisenin hemen ertesinde, Medlerin idaresinde Gürcü ve Ermeni milletleri ortaya çıkacaktır. Bkz. R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, s. 66.

²⁸⁹ S. Orbelian, *Histoire de la Sioune*, II, s. 172-173.

²⁹⁰ K. Tansuğ, "Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri", s. 536. Togan, M.Ö. VII. yüzyıldaki asıl göçten yaklaşık bir asır önce, bir kısım İskit boylarının Fırat nehrine kadar ilerlediklerini kaydeder. Bkz. Zeki Velidi Togan, "Sakalar IV", *BTTD*, XXII (Aralık 1986), s. 21.

²⁹¹ J. Sandalgian, *Histoire Documentaire de L'Arménie*, I, s. 253, 364. Plinius da Kür nehrinin alt kısmındaki bölgeyi Sakasen olarak kaydetmiştir. [Bkz. Pliny, *Natural History*, II, s. 359.] Batılı araştırmacılar da İskit yerleşim bölgesinin Scythene ya da Sakasen olarak adlandırıldığını belirtirler. [Bkz. G. I. Bratianu, *La Mer Noire*, s. 64; E. H. Minns, "The Sycthians and Northern Nomads", s. 194.] Togan, Asur kitabelerinde Gogu yahut Gog olarak yazılan hükümdarlarının idaresinde M.Ö. 665'te Kafkasya'daki Kimmerleri izleyerek Kuzey Azerbaycan'a gelen ve Kür ırmağını geçen İskitlerin, Gence vilayetinin batısında, bu Gog'un adıyla ilgili olarak Gogaren adı verilen bölgeye yerleştiğini belirtir. Bkz. A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s.166.

²⁹² Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984, s. 139. Kinneir, gezisi esnasında Bayburt'ta yaşayanlarla yaptığı söyleşide, halk arasındaki yaygın kanaate göre şehrin Büyük İskender döneminde bir İskit kolonisi tarafından kurulduğuna inanıldığını belirtmektedir. [Bkz. Jonh Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 353.] Seyyahın naklettiği bu bilgi, kronolojik bakımdan yaklaşık iki asırdan fazla bir sürelik hata içermesine rağmen, o dönemde yöre halkının

adı geçen bölgedeki İskit varlığının Büyük İskender'in bölgeye geldiği M.Ö. 336 yıllarında da devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁹³ Çağdaş araştırmalarda, İskitlerin Kür Irmağı havzasını merkez edinmekle birlikte zamanla Urmiye ve Van civarı ile batıda İç Anadolu, kuzeyde Karadeniz bölgesine kadar yayıldıkları,²⁹⁴ bunların yirmi sekiz bin aileden oluştuğu kaydedilmektedir.²⁹⁵ Günümüze kadar gelerek ele geçen ve çözülen tabletlerden, Van gölü güneyini çeviren dağlardaki Sakaların, Ararat ile Kür nehri arasında, kendi adlarına nispetle Sakaseni (Sakistan) denilen bir bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yine aynı tabletler, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren bunları Aşguzai veya İşguzai olarak tanıtmaktadır.²⁹⁶

Herodot'a göre, Kimmerleri takip ederek Asya'ya gelen bu halk, kendilerinden önce aynı toprakların hâkimi olan Medlerin egemenliğine son vermiş, daha sonra Anadolu'ya yayılarak yirmi sekiz yıl boyunca hüküm sürmüştür.²⁹⁷ İskitlerin Anadolu'daki hâkimiyet alanı kuzeyde Karadeniz bölgesini de içermektedir ve bu sahadaki faaliyetleri Yunan tarihlerinden açık bir şekilde takip edilebilir. İskitlerin Karadeniz bölgesine yerleşmeleri, Yunanlıların bu mıntıkaya koloni kurmalarından önce olmuştur; kaynaklarda, Yunanlılardan önce bölgede İskitlerin bulunduğu dair kayıtlar çok açıktır.²⁹⁸ Koromila'nın bilgilerinden anlaşıldığı kadarı ile, Yunanlılar Karadeniz kıyılarına geldiklerinde, İskitlerin hâkim olduğu alan yaklaşık altı yüz yetmiş km. (üç yüz altmış deniz mili) uzunluğunu buluyordu, güney Karadeniz sahilinde Sinop'tan başlayan İskit hakimiyet alanı bu şehrin yüz seksen km. batısına

İskitlerden haberdar olması ve şehrin bu topluluk tarafından kurulduğunu iddia etmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

²⁹³ S. Orbelian, *Histoire de la Sioune, I*, s. 93.

²⁹⁴ Z. V. Togan, "Sakalar IV", s. 24.

²⁹⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu* (Ankara 11-13 Eylül 1984) *Bildirileri*, Ankara 1984, s. 75.

²⁹⁶ Ş. Günaltay, *Yakın Şark, IV*, s. 557-558. Tevrat'ın Yeremya kitabında ise, İskitlerin oturdukları bölge, Aşkenaz krallığı olarak zikredilmektedir. Bkz. *Kitabı Mukaddes*, Yeremya, Bap 51, s. 778.

²⁹⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 50, 193. İskitlerin Türklükle münasebeti konusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşan görüş ve Herodot'un İskitler hakkında verdiği bilgilerin genel bir değerlendirmesi için Bkz. Ali Rıza Seyfi, *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, İstanbul 1934.

²⁹⁸ M. Vivien de Saint-Martin, *Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure, II*, Paris 1852, s. 441; R. Vadala, *Samsoun*, Paris 1934, s. 3; Neal Asherson, *Black Sea*, London 1996, s. 49, 116, 210.

kadar uzanıyordu.²⁹⁹ Son yıllarda elde edilen bazı arkeolojik buluntular tarihi kaynaklardaki bilgileri doğrulayıcı mahiyettedir. Samsun'un Terme ilçesi Ambartepe köyünde ve Salıpazarı ilçesi Yeşilköy ve Çağlayan mahalleleri, Kayadibi ve Muratuşağı sokakları ile Kaya mevkiinde, Ordu'nun Mesudiye ilçesi Esatlı köyünde ve Artvin Yusufeli'de ortaya çıkan kaya resimleri ile runik harfli yazılar³⁰⁰ İskitlerden kalma izler olarak kabul edilmektedir. Böylece sahile paralel şekilde uzanan dağların yamaçlarında İskit yerleşimi olduğu arkeolojik olarak da doğrulanmıştır. Edebî olarak da benzer deliller vardır. Yunanlılar Karadeniz bölgesine koloni kurmaya başladıklarında, Sinop'tan Kolhis'e uzanan sahada mitolojilerinde ve edebiyatlarında büyük yer tutacak İskit kadınlar topluluğu Amazonlarla karşılaşmıştır.³⁰¹

Karadeniz bölgesinde Yunan kolonilerinin kurulması ile birlikte ortadan kalkmaya başlayan İskitlerin başka bir sahaya göç ettiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, bu topluluğun bütünüyle yok olmadığı ve yaşadıkları sahalarda başka topluluklarla karıştıkları bilinmektedir.³⁰² Dolayısıyla, Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen İskitlerin

²⁹⁹ M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 33-35. Cramer genel kanaatin aksine Yunan kolonilerinin İskitlerden önce kurulduğunu iddia eder. Bkz. J.A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor, I*, Amsterdam 1971, s. 27.

³⁰⁰ Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s. 484-491; Osman Aytekin, "Artvin-Yusufeli'nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı", *Tarih ve Medeniyet*, 61 (1999), s. 70-72; Emine Yılmaz, "Samsun'da Taş-Pişmiş Toprak ve Ahşap Üzerine Görülen Tamga ve Türk Runik Yazı Örnekleri", *Amisos*, 3/4 (Haziran 2018), s. 259-278.

³⁰¹ Anadolu'ya yerleşen Amazonların kökeni, Scolopotos ve Hylinos adlı iki İskit prensesine dayanmaktadır. Batıya göç ederek Kafkasların eteklerine yerleşen bu İskit kolu, ele geçirdikleri bölge halkının ayaklanması sonucu bütün erkeklerinin öldürülmesine varan bir katliam yaşamışlar, bundan sonra eskiden hükmettikleri insanlar tarafından esir edilmenin aşağılayıcılığına dayanamayıp Azak denizi çevresinde tamamen kadınlardan oluşan bir devlet kurmuşlardır. Daha sonra Kapadokya'ya, oradan da Doğu Karadeniz bölgesine göç eden Amazonlar, Thermedon nehrinin ağzındaki güzel bir burnun üzerine başkentleri Themiserya'yı inşa etmişlerdir. Kaynaklarda geçen bilgilerden, Amazonların başşehri Themiserya'nın M.Ö. 72 senesine kadar yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu yılda Pontus kralı Mihridates'e karşı sefer düzenleyen Romalılar, şehri kuşatmışlar ve tamamen yok etmişlerdir. [Bkz. Donald J. Sobol, *Yunan Mitolojisinde Amazonlar* (nşr. B. Yumrukçağlar), Ankara 1999, s. 31-32, 112-113.] Bu efsanevi atlı kabilenin yaşadığı alan, Karadeniz'in güney kıyılarında, Asya kıtası ile irtibat kurulabilecek tek yer olan bölgeyi kontrol etmekteydi. [Bkz. M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 36.] Bu sebeple bölgeye ticaret yapmak için gelen Grekler, Sinop bölgesinde Amazonlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bkz. Alexandre Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, Paris 1948, s. 117.

³⁰² Doğu Avrupa'daki İskitler, idareleri altındaki Aryani kavimler bölgesinde bir ince

bölgeye sonradan yerleşen unsurlar içerisinde asimile olduğunu kabul etmek en akılcı yol gibi görünmektedir. Avrupalı araştırmacıların verdiği bilgiler de bu görüşü teyit eder mahiyettedir.³⁰³

B- Türk Toplulukları

Prehistorik dönemden sonra Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen ilk topluluklar olan Kimmer ve İskitler tarih sahnesinden çekildikten sonra, bunların hâkim olduğu sahada Türk kavimleri ortaya çıkmıştır. Gürcistan Tarihi'ndeki kayıttan varlıkları öğrenilen Bunturki ve Kıpçaklar, bölgedeki yer ve topluluk isimlerinden yöreye yerleştikleri düşünülen Halaçlar, Afşarlar ve Yazgurlar, İskitlerin yurt tuttıkları Sakasen eyaleti sınırları içerisindeki topraklarda hâkimiyet kurmuşlardır.

1- Bunturki ve Kıpçaklar

Sakasen bölgesinin batı sınırı olan Çoruh nehri havzasına yerleşmiş olduğu belirlenen Türk boyları hakkında en açık bilgi, Bunturki ve Kıpçaklarla ilgili olarak Gürcistan Tarihi'nde yer almaktadır. M.Ö. 336'da Gürcistan'a yapılan seferde Çoruh boylarına gelen Büyük İskender'in ordusu, doğuda Hazar Denizi kıyısına kadar uzanan sahaya yerleşen Bunturki ve Kıpçaklarla karşılaşmıştır.³⁰⁴

hâkim millet tabakasını teşkil ettikleri için ekserisi yerleşik olan bu milletler arasında, en çok da Slav ve Grek unsuru içinde yavaş yavaş milliyetlerini kaybetmişlerdir. [Bkz. A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 35.] Kür vadisine yerleşen İskit kabileleri ise yerleştikleri mintikada bulunan halklarla karışmışlardır. Ancak bu bölgede asimile olan İskit isimleri, hala Kafkasya'daki yer isimlerinde saklıdır. Uplis-tzikhe (Uplis kalesi), Mtzkheka (Mtzkhetos'un yeri), Sa-mtzkhe (Mtzkhetos'un toprağı). Ayrıca Yukarı Kür'de yaşayanlar kendilerini XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Meskenni-Meskhianlar olarak adlandırmışlardır. Bkz. W. E. D. Allen, "The March-Lands of Georgia of Georgia", s. 152.

³⁰³ Saint Martin, Pontus'taki kabileler arasında İskitlerin ağırlığını kabul etmektedir. [Bkz. M. V. Saint-Martin, *Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique*, I, s. 24.] Cramer ise daha özel bir değerlendirme yaparak, Thermedon'da (Terme) yaşayan Amazonların Paflagonyalı kabilelerle karıştığını belirtmektedir. Bkz. J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, s. 23-24.

³⁰⁴ Gürcistan tarihindeki ifadeye göre, Bunturki ve Kıpçakların yaşadığı alan Tsunda, Mtkvari (Kür) üzerindeki Khertvisi, Ghado'nun dağlık bölgesi olan Odzrakhe, Tukharisi, Çoruh nehri bölgesi, Urbnisi, Kaspi, Uplistikhe, büyük Mtzkheka ve varoşları, Sarkine, Tzikhedidi, Zanavi, Rustavi, Deda-tzikhe, Samshwilde, Mtkvaris-tzikhe ile Kakheti bölgelerinden oluşmaktaydı ve adı geçen yöreye hâkim olan bu Türk toplulukları, yurt tuttıkları alanı Makedonyalı İskender'e karşı cesur bir şekilde savunmuşlardır. [Bkz. M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 33; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, s. 52.] Gürcistan Tarihi'nde

Gürcistan tarihinde Bunturki ve Kıpçak isimleri ile anılan bu Türk kavimleri hakkında ana kaynaklarda başka hiç bir malumata rastlanmaz. Esasen Kıpçak adının ortaya çıkması ve bu Türk topluluğunun Türkistan'dan batıya göç etmesi ile ilgili rivayetler Gürcü kaynağındaki bilgiyi teyit etmektedir.³⁰⁵ Bununla birlikte, Gürcistan Tarihi'ndeki rivayeti değerlendiren Zeki Velidi Togan, bu topluluklardan Bunturki'nin iptidaî Türk olduğunu, muhtemelen İskitlerle birlikte yahut onlardan sonra Türk ismini taşıyan bir kavmin buraya geldiğini kaydetmektedir. Kıpçakların da o kadar eski zamanda mevcudiyeti yine imkân dâhilindedir.³⁰⁶ Plinius da aynı dönemde Kıpçakların bölgedeki varlığını teyit etmekte, Makedonyalı İskender zamanı ile ilgili kayıtlarında, Derbent'i Kuman geçidi olarak anarken, Merv'in kuzeyinde Kafkas Dağları sınırında Kuman isimli bir halkın yaşadığı kaydetmekte,³⁰⁷ ancak Çoruh ve doğusunda yaşayan Kıpçaklarla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

Togan'ın tezini esas alarak Bunturi ve Kıpçakların İskitlerle birlikte Çoruh boylarına geldiği ihtimalinden hareket edilirse, bu Türk toplulukları hakkında belirli yargılara varılabilir. Zira, Orbelyanlar Tarihi'ndeki kayıta, Ağrı dağı bölgesinin kuzeyinde Makedonyalı İskender döneminde İskitlerin var olduğu bilinmekteydi.³⁰⁸ O zaman burada yaşayan topluluk İskitler değil Bunturki ve Kıpçaklar'dır. Ayrıca Allen'in tespitlerinde göre Kür vadisine gelen İskitlerin bu bölgelere daha sonra yerleşen topluluklar arasında eriyip

sınırları çizilen bu alan içerisinde yer alan Mtzkheta, Tiflis'in kuzeyindedir, Samtzkhe Kür nehrinin sol tarafından Hazar Denizi kıyısındaki bölgenin sınırı olan Akhaltzikhe dağlarına kadar olan sahayı içermektedir, [Bkz. M. Brosset, *Chronique Georgienne*, Paris 1831, s. 130-131.] Kaheti ise Doğu Gürcistan sınırları içerisinde yer almaktadır. [Bkz. D. M. Lang, *Gürcüler*, s. 68.] Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Kıpçakların hâkimiyet kurduğu alan Hazar Denizi kıyısından itibaren batıda Çoruh nehrine kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.

³⁰⁵ Kurat'ın tespitine göre Kıpçak (Kıfçak) adı Şark kaynaklarında geçmektedir, ancak Göktürk kitabelerinde bu isme rastlanılmamakta, bu kavmin yaşadığı İrtiş nehrinin ismi geçse de orada hangi kavmin yaşadığı zikredilmemektedir. Kıpçakların diğer milletler tarafından Polovtsi, Kuman, Kun, Paloç, Falon, Falb, Chardeş gibi isimlerle anıldığını kaydeden müverrih, bu Türk kavminin İrtiş-Talas sahasından batıya doğru harekete geçmesini de 916'dan sonraki dönemde göstermektedir. Bkz. A. N. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 69-72.

³⁰⁶ A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, s. 258. Kırzioğlu ise Gürcistan Tarihi'nde geçen rivayeti esas alarak Bunturki ve Kıpçakların adı geçen bölgeye yerleştiklerini belirtir, ancak buraya hangi dönemde geldikleri hususunda değerlendirme yapmaz. Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 20-21.

³⁰⁷ Pliny, *Natural History*, II, s. 359, 373.

³⁰⁸ S. Orbelian, *Histoire De La Sioumie*, I, s. 93.

gittikleri, ancak kültürel izlerinin hâlâ Kafkasya topografyasında gizli olduğu, yine ilk dönemde Şavşat ve Acara ahalsinin batılarından Lazlardan ve kuzeyleyindeki Megrellerden farklı antropolojik özelliklere sahip oldukları kaydedilmekteydi.³⁰⁹ Bu değerlendirmeden çıkan sonuca göre, Allen'in zikrettiği yer isimlerinin Gürcistan Tarihi'nde Bunturi-Kıpçakların yerleştiği saha olarak kaydedilen bölge olduğu görülür. Dolayısıyla, bölgede asimile olan topluluk İskitler değil Bunturki ve Kıpçaklar'dır. Ayrıca çevresindeki topluluklardan farklı antropolojik özellikleri bulunan Şavşat-Acara halkı ile ilgili tespitin Bunturki-Kıpçak yerleşim sahası hakkında yapılması, bu topluluğun bölgeye yerleşen Türkler olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Üstelik Çoruh isminin kökeni hakkındaki bilgiler bu kanaati güçlendirmektedir. Gürcülerin Sper,³¹⁰ Yunanlıların Harpasos³¹¹ adını verdiği Çoruh nehri, Çor/Çol adlı Kıpçak uruğundan ismini almıştır³¹² ve yöreye yerleşen Kıpçakların bir izi olarak günümüze kadar yaşamaktadır.

2- Halaç/Kalaçlar

Halaçlar, Divanu Lügati't-Türk'te Kalaç ismi ile anılan bir Türk topluluğudur.³¹³ Şecere-i Terakime ve Oğuz Destanı'nda yer alan rivayetler, Halaç isminin "kal aç" kökeninden türediğini ortaya koymaktadır.³¹⁴ Taba-

³⁰⁹ W. E. D. Allen, "The March-Lands of Georgia", s. 146, 152. Yazar, Uplis-tzikhe, Mtzkheka ve Sa-mtzkhe şehir isimlerinin bu göçmen topluluklardan kaldığını belirtmektedir.

³¹⁰ Bkz. M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 33.

³¹¹ Bkz. Ksenophon, *Anabasis*, s. 139.

³¹² M. F. Kırzioğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz", s. 89. Çağdaş Gürcü tarihinde, Doğu Karadeniz bölgesindeki yer isimleri arasında Türkçe olanlarının en eskilerinin XIV. yüzyıldan geriye gitmediği kaydedilmektedir. [Bkz. Y. Siharulidze-A. Manvelişvili vd., *Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, s. 17.] Oysa bir Kıpçak boyundan ismini alan Çoruh ırmağı bu görüşü çürütmektedir.

³¹³ *Divanu Lügati't-Türk Tercümesi*, III (nşr. Besim Atalay), Ankara 1986, s. 415.

³¹⁴ Oğuz destanındaki rivayete göre Oğuz Han yaylak yapmak üzere Demâvend tarafına önelirken yaşlıca bir kadın yolda bir erkek çocuğu doğurmuştur. Ancak yiyecek bulamadığından hem kendisi hem de çocuğu aç kalmış, iki üç gün sonra kocası bir sülün yakalayarak karınlarını doyurmuştur. Bu arada ordunun arkasında kalan aile bir kaç gün sonra kafileye yetişmiş, çocuğun babası Oğuz Han'ın huzuruna çıktığında neden geç kaldığı sorulmuş, O da başlarından geçen hadiseleri anlatmıştır. Ancak cevabı beğenmeyen Oğuz Han "Mademki siz bu yüzden yoldan ve ordudan geri kaldınız, o halde burada kalın." diyerek adamı azarlamış ve O'na Türkçe "Qal aç" demiştir. Zamanla bu isim K halaç olmuş, bu şahsın nesli olan K halaç kavmi de bu isimle anılmıştır. [Bkz. A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1982, s. 45-46.] Şecere-i Terakime'de ise Oğuz destanından farklı olarak hadisenin Talas şehri yolunda gerçekleştiği ve orduyu takip eden askerlerin geride kalan bir adamı

kat-ı Nasiri'de bu Türk topluluğunun ismi ile ilgili olarak yapılan ayrıntılı etimolojik değerlendirmede, Hindistan'da, Afganistan'da, Orta Asya'da ve Halaçların yayıldıkları diğer bölgelerde Khalj, Khalaj, Khalac, Khilich, Khilj, Ghalzi, Ghilzais şeklinde değişik biçimde adlandırıldıkları vurgulanmıştır.³¹⁵

Doğu Karadeniz bölgesine Halaç yerleşimi olduğuna yönelik görüşler, Gürcü rivayetinde geçen Klarc adlı bir kavim isminden hareketle ortaya çıkmıştır. Gürcistan Tarihi'ne göre, ilk Kartli kralı olan Parnawas, (M.Ö. 302-237) komşularının yardımı ile işgalci Makedonyalıları ülkesinden çıkardıktan sonra, eristavlık adı altında ülkeyi 8 kısma ayırmıştır. Bu eyaletlerden Arsiyan'dan Karadeniz'e kadar olan kısmı içereni, VII. eristavlık olan Klarcet bölgesidir. Kartli kralı Varaz-Bakar'ın (379-393) çağında, bu krala karşı ayaklanan yabancılar arasında Klarcet ahalisinin de bulunduğu belirtilmektedir.³¹⁶ Klarc sahası olarak sınırlanan bu eyalet, batıda Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan Borçka-Artvin-Şavşat-Ardanuç kesimlerini içermektedir.³¹⁷

Gürcistan Tarihi'nde Klarç adıyla kaydedilen halk, yine aynı kaynaktan yer alan ve Nuh Tufanı'ndan sonra Karadeniz, Hazar Denizi, Azak Denizi ile Van Gölü arasında ortaya çıkan topluluklarla ilgili rivayette anlatılan kavimler arasında yer almaz.³¹⁸ Karadeniz'deki ilk topluluklar arasında Klarc adı verilen bir kavme rastlanılmaz.³¹⁹ İlerleyen dönemde Gürcü ve Abhaz boyları olarak ortaya çıkan kabileler arasında da Klarc isimli bir halk yoktur.³²⁰ Diğer taraftan, Gürcistan Tarihi'nde Klarc ülkesi olarak anılan bölge, ilk dönem Ermeni kaynaklarında, İskit yerleşim alanını çağrıştıran farklı ifadelerle kaydedilmiştir. Moise de Khoren, Gürcülerin Klarcet dediği bölgeyi

Han'ın huzuruna getirdikleri kaydedilmekte, diğer olaylar aynen nakledilmektedir. Bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü* (nşr. M.Ergin), baskı yeri ve yılı yok, s. 36.

³¹⁵ Mevlânâ Minhâc-ud-dîn, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, s. 480, 548 nu: 3; aynı eser, II, s. 878, 1016 nu: 3, 1022.

³¹⁶ M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 39-42.

³¹⁷ M. F. Kırzioğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz", s. 89.

³¹⁸ M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 17-19.

³¹⁹ Bkz. A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periples Pontiques*, s. 67-69; Strabon, *Coğrafya*, s. 1-2, 23, 33, 35.

³²⁰ Gürcü kabileleri Kartveller, Kakheti, Somkheti, İngilop, Tuşi, Pşawa, Khavsur ve Guryalardır. [Bkz. B. Ömer Büyüka, *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar, İlk İnsanlık, Kafkas Gerçekleri*, II, İstanbul 1986, s. 20-23.] Abhaz kabileleri ise Sadzen, Absua, Medozüi, Zambal veya Tzesedahlı, Barakay veya Brakiy, Bağ, Şegeray, Tam, Kazilbek veya Kazbek-Koac, Başılbay ve Başhoğlardır. Bkz. Leonti Lyulye, *Çerkesya* (nşr. M.Papşu), İstanbul 1998, s. 35-36.

Ermenilerin Gghardch olarak adlandırdığını belirtir.³²¹ Arşaklı III. Tiridat (286-330)'ın dönemini anlatan Romalı tarihçi Agathange ise, Gaghardch olarak adlandırdığı Klarceti bölgesinden itibaren Massaget sınırının başladığını kaydetmektedir.³²²

Gürcistan Tarihi'nde ismi Klarc olarak anılan, Ermeni kaynaklarında ise, yerleştikleri bölge İskit isimlerinden türetilen adlarla kaydedilen topluluğun kökeni hakkında tek bilgi, Fahrettin Kırzıoğlu'na aittir. Gürcü dilinde a ünlüsü olmadığı için bu kavmin isminin K(a)larçlar olması gerektiğini savunan yazar, yerleştikleri alan olan Artvin-Borçka-Ardanuç-Şavşat sahanın ise, bu dilde aidiyet belirten ek ile birlikte Halaç yurdu anlamında K(a)larcet olduğunu vurgulamaktadır.³²³ Ancak Halaç ismi hususunda girişte belirtilen bilgilerde görüleceği üzere, kaynaklarda Halaç adının kullanımı ile ilgili olarak Kırzıoğlu'nun kullandığı Kalarc ismine tesadüf edilmez. Bununla birlikte, özellikle Ermeni kaynaklarında İskitlere verilen farklı isimler olan Gog kökenli adlarla Klarcet bölgesini ve halkını tasvir etmeleri dikkat çekicidir. Ayrıca Klarc halkının yerleşim sahasının Sakasen eyaletinin Çoruh havzası kısmı olması, Gürcü tarihinden yöredeki varlığı öğrenilen bu topluluğun Kıpçaklarla bölgeye gelmiş olması ihtimalini de içermektedir. Bununla birlikte, Klarcların Türk kavmi Halaçlar olduğuna dair eldeki tarihî malzeme, hükümde bulunmaya yetecek derecede açık değildir.

3- Afşarlar

Afşarlar, Oğuzların 24 boyu arasında, Bozoklar içerisinde yer almaktadır. Avşar isminin anlamı işinde çevik ve avcılığa düşkün demektir.³²⁴

³²¹ V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, II, s. 126.

³²² V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, I, s. 180. Langlois, bu bilginin dipnotunda Massaget isminin Greklerin Hunlara verdiği ad olduğunu kaydetmektedir.

³²³ M. F. Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s. 202. Klarcların Halaçlar olduğu tezinin sahibi olan Kırzıoğlu, Artvin-Ardanuç-Borçka-Murgul havalisindeki yer isimlerinde ve bazı coğrafi deyimlerde bölgedeki Halaçlara dair izler günümüze kadar yaşadığını belirterek, Ardanuç kalesinin güney-batısındaki bir kalenin Klarcet olan adı, 1925'te yeni vilayet olan Artvin'in İl Umumi Meclisi kararı ile bazı köy adları değiştirilirken Bereket konulduğu vurgulamaktadır. [Bkz. Mehmet Fahrettin Kırzıoğlu, *Rize ve Dolaylarında Bilinmeyen Tarih Gerçekleri*, Ankara 1992, s. 6.] Ayrıca Sürmene'ye kadar uzanan Doğu Karadeniz bölgesinde denizleri kabartacak şekilde sert esen rüzgâra verilen isim olan Kalaş yeli tabiri günümüze kadar kullanılmıştır. Bkz. Ahmet Rasim, *Türkiye Coğrafyası Sabilisi Karadeniz Sevabîli*, İstanbul 1930, s. 9, 41.

³²⁴ A. Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, s. 50. Şeceri-i Terakime'de Avşar'ın anlamı, "işi çabuk işleyici" olarak geçmektedir. Bkz. Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü*, s. 50.

Afşarların Doğu Karadeniz bölgesine yerleştiğine dair tez, Hopa civarındaki Apsarus nehrinin adı üzerine yapılan etimolojik çalışmalarla ortaya konmuştur. Karyandlı Skylax, M.Ö. 500 civarında Karadeniz bölgesine düzenlediği gezide, Hopa'nın 8 mil batısında, Kolhililer ile sınır teşkil eden Asparus adlı bir nehirden bahseder.³²⁵ Apsarus nehri hakkındaki bu bilgi, eserini M.S. I. asrın ikinci yarısında yazdığı düşünülen Plinius'ta,³²⁶ Kapadokya valisi Arrian'ın M.S. 130'lı yılların başında Karadeniz'e yaptığı seyahatin neticelerini İmparator Adrianus'a sunduğu raporda,³²⁷ Anonim Seyahatname'de³²⁸ ve pek çok araştırma eserinde geçmektedir.³²⁹

Apsarus nehrinin geçtiği saha, iklimi ve biki örtüsü ile sadece bölgede değil, bütün Anadolu kıtasında farklılık arzeden bir yapıya sahiptir.³³⁰ Apsarus nehri kaynaklarda yoğun bir şekilde geçmesine rağmen, bu ismin kökeni hakkında bilgi yok denecek kadar azdır.³³¹ Bu konuda karşılaşılan tek malumat Fahrettin Kırzioğlu tarafından verilmekte, Grek kaynağında Apsarus olarak kaydedilen bu ismin etimolojik çözümünde, tekillik eki olan "os" çıkarıldıktan sonra, geriye kalan Apsar kökünün, Yunanca'da c,ç,s sesleri

³²⁵ A. Bashmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 67.

³²⁶ Pliny, *Natural History*, II, s. 347. Plinius nehrin adını Absarus olarak kaydeder.

³²⁷ A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 85.

³²⁸ A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 127.

³²⁹ Bkz. Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (nşr. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 165, nu: 2; A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, s. 346, 350; M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 11, 198; M. V. Saint Martin, *Atlas Dresse Pour l'Histoire de la Geographie*, harita 3; J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, s. 293; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, s. 56, nu: 4.

³³⁰ Apsarus nehrinin aktığı yörenin iklimi, Karadeniz bölgesinin diğer bölümlerinden daha farklı bir özellik göstermekte, yağış miktarı, rejimi ve sıcaklık bakımından Anadolu'nun hiç bir kısmında görülmeyen değişik bir değer kazanmaktadır. Bu değişiklik, yörede apayrı bir bitkisel hayat oluşmasını sağlamakta, böylece bölgede çok zengin kolşik flora ile zengin bir vegetation meydana çıkmaktadır. Hopa civarında ılık bir denizin bulunması, sıcaklığı ortalama olarak hiç bir mevsimde 5 dereceden aşağı düşürmediği gibi, bunun neticesi olarak burada sürekli bitkisel hayat görülmektedir. Bkz. M. T. Tarkan, *Rize-Hopa Yöresi Coğrafi Etüdü*, s. 3, 8.

³³¹ Anadolu'daki tarihsel yer adları üzerine yaptığı çalışmada, yer isimlerinin birçoğunun kökeninin Luwi ve eski Anadolu dillerine ait olduğunu iddia eden Umar, Luwi dilinde akarsu anlamına gelen aba/apa/pa kelimesinden türeyen yer isimleri arasında Apsarus'un ismini zikretmez. Ayrıca, akarsu anlamına gelen arpa kelimesinden türeyen yer isimleri arasına da Apsarus'u almamıştır. [Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 853, 857.] Aynı yazar, Karadeniz bölgesi ile ilgili olarak hazırladığı çalışmasında ise, bu nehir isminin kökeni tespit edemediğini belirtmektedir. Bkz. Bilge Umar, *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos)*, İstanbul 2000, s. 150.

bulunmadığı için Afşar kelimesini karşıladığı ve Apsarus nehrinin ismini bu Oğuz boyundan aldığı savunulmaktadır.³³²

Kırzioğlu'nun Apsarus nehrinin ismi hakkındaki görüşü, Halaçlar bahsinde yer alan ifadelerde olduğu gibi tartışmaya açıktır. Ancak, Kafkasya kaynakları esas alınarak hazırlanan bir çalışmada, Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin Abhazca ile ilgisi kısmında, Rize sahiline eskiden Apsarus (Apsar) ve Apsarunte (Apsar yurdu) denildiği, Abhazca'da Apsar kelimesinin Oğuz boyu olan Afşar adının değişik bir söylenişi olduğu vurgulanmaktadır.³³³ Kafkasya ve Karadeniz medeniyetinde Abhaz tesiri üzerine kurulmuş bir eserde, Kırzioğlu'nun tezini teyit edici bilgi bulunması dikkat çekicidir.

Apsarus nehrinin coğrafi konumu itibarı ile sahip olduğu özellikler ve bölgede yaşadığı bilinen halk ile ilgili olarak kaynaklarda geçen ifadeler, bu nehrin ismi konusunda fikir sahibi olunmasına yetmemekle birlikte, bölgede yaşayan halkın kimliği hususunda bir sonuca ulaşılmaması sağlamaktadır.

Apsarus isminin ilk geçtiği kaynak olan Karyandlı Skylax, bu nehrin Kolhililer ile hudut olduğunu yazmaktadır.³³⁴ Plinius, Trabzon'un 140 km. ilerisindeki Absarrus ırmağının küçük Ermenistan ile sınır teşkil ettiğini, bu nehrin kenarından geçtiği dağın arkası ile sınırlanan bölgeden sonra, İbery bölgesinin ve Kolhis kabilelerinin yerleşim alanının başladığını kaydeder.³³⁵ Gürcü kaynakları da, antik çağlara ait kaynaklara göre, M.Ö. VI ile I. yüzyıllar arasında bölgede yaşayan Kolhis kökenli nüfusun Apsarus'un doğusundan itibaren yerleştiklerini belirtmektedir.³³⁶ Antik dönemden itibaren, Kolhis kökenli kavimlerin yaşadığı saha ile sınır olan Apsarus nehrinin bu konumu, uzun bir süre daha devam etmiş gözükmektedir, çünkü Honigmann'dan öğrenildiğine göre, Apsarus bölgesi, 1000 yılı civarında Bizans-Gürcü hududunu teşkil etmektedir.³³⁷ M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren kayıtlara geçen bu bilgilerden anlaşılacağı gibi, Apsarus ırmağının çevresindeki bölge, Güney

³³² M. F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 205. Bu etimolojik çözümleme, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'ya ait olmalıdır. Zira, teknik işaretleriyle birlikte bu husustaki bir belge, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'ya özgün el yazısıyla, Prof. Dr. Salim Cöhce'nin özel arşivinde mevcuttur.

³³³ B. Ö. Büyüka, *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar, II*, s. 117.

³³⁴ A. Bashmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 67.

³³⁵ Pliny, *Natural History, II*, s. 347, 355.

³³⁶ Y. Siharulidze-A.Manvelişvili vd., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, s.138.

³³⁷ Bkz. E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 165, nu: 2.

Kafkasya kökenli topluluklara ya da Ermenilere ait değildir. Karadeniz'de yaşayan otokton halklar arasında Ermeni, Gürcü veya Gürcülerle akraba olduğu düşünülen kabilelerin yerleşim alanları, Apsarus nehrinin doğusundan başlamaktadır.

Bölgenin coğrafi konumu hakkındaki tespitlerden çıkan sonuçlar, Apsarus nehri civarına yerleşen halkın kimliği konusunda Plinius ve Saint Martin'de geçen bilgiler ile açıklık kazanır. Plinius, Apsarus'un da içinde bulunduğu Doğu Anadolu'da, Asyalı kabilelerin çok geniş bir nüfus ile yaşadıklarını tespit etmiştir.³³⁸ Saint Martin ise, bölgede Roma hâkimiyeti dönemi hakkında bilgi verirken, Apsarus vadisinde Romalılar ile Lazlar'dan farklı bir topluluk yaşadığını belirtmektedir.³³⁹

Yukarıda verilen bilgiler, Güney Kafkasyalı, Ermeni veya Romalı olmadığı anlaşılan Apsarus halkının, Sakasen bölgesinin doğu sınırında, bu bölgeye yerleşen göçmen bir unsur olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Fahrettin Kırzioğlu tarafından öne sürülen ve Apsarus isminin etimolojik açılımı neticesinde, yörede yaşayanların Oğuz boyu Afşarlara mensup olduğu yönündeki tespiti, tarih kaynağı olması bakımından kimliği açık olmayan bir yer isminden hareketle yargıda bulunmanın sakıncalarını içermektedir. Ancak, hem Abhazcada Apsar isminin Afşar adı yerine kullanılması, hem de nehrin coğrafi konumu itibarı Gürcü ve Ermeni yerleşim sahası ile sınır teşkil etmesi ve menşe itibarı ile kimliği tespit edilemeyen bir halka sahip olması, Kırzioğlu'nun tezinin pek de uzak bir ihtimal olamayacağını göstermektedir.

4- Yazgurlar

Doğu Karadeniz bölgesinde yer isminden hareketle Türk yerleşmesi olduğuna dair görüşlerden bir diğeri, Askuros nehri isminden kaynaklanmaktadır. 130'lu yıllarda Karadeniz'i dolaşan Arrian, Rize'nin 4 mil doğusunda Askuros adlı bir ırmaktan bahseder.³⁴⁰ Bu nehir günümüze kadar Askur ismiyle anıldığı gibi, Rize sınırları içerisinde, Askoros adlı bir burun da bu-

³³⁸ Pliny, *Natural History*, II, s. 355.

³³⁹ M. V. Saint-Martin, *Etudes de Geographie Ancienne Asiatique*, II, s. 185.

³⁴⁰ A. Baschmakoff, *La Synthese Des Periplus Pontiques*, s. 87. Aynı eserin 125. sayfasında, Anonim Periple'de, Askuros, imlâ hatası ile Askurna ismiyle anılmaktadır. Cramer, Askurna isminin imla hatası ile yanlış olarak kaydedildiğini belirtir. Bkz. J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, s. 292.

lunmaktadır.³⁴¹ Gürcistan Tarihi'nde ise, Kür ırmağı kıyısındaki bir kaleye Askur, bölgeye da Askur yurdu anlamında Askur'et adı verilmektedir.³⁴²

Rize'nin doğusundaki ırmak ve Kür ırmağı civarındaki kale isminin kökeni hakkında tek bilgi, Fahrettin Kırzıoğlu'na aittir. Yunan kaynaklarında Askuros olarak kaydedilen isimde, tekillik eki olarak kullanılan “os” takısı kaldırıldıktan sonra, geriye kalan ve Gürcü kaynağında Askur biçiminde geçen ad, bölgeye yerleşen Oğuz/Türkmen boyu Yazgurlar'ın yurt tuttıkları yöreye verdiği isimdir.³⁴³

Kür nehri civarında, Askur yurdu şeklinde adlandırılan bölgenin Sakasen eyaleti içerisinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Askur olarak kaydedilen bu yer isimlerinin, İskitlerle beraber bu mıntıkeye gelen Yazgurlar tarafından verilme ihtimali bulunmaktadır. Ancak, Yazgur adının Askur şeklinde bir kullanımı olduğuna ait bir bilgi bulunmadığı gibi, tarihî veriler, bölgeye yerleşen halkın Yazgurlar olup olmadığının bilinmesi noktasında yeterince açık değildir. Batılı araştırmacının Rize civarında Romalılar ile Lazlardan farklı bir topluluk olarak tanımladığı, ancak adını belirtmediği barbar kabile,³⁴⁴ ana kaynaklarda ayrıntılı malumat bulunmaması sebebi ile kökeni konusunda yorum yapılması mümkün olmayan bir topluluk olarak kalacaktır.

II- KARADENİZ KIYILARINDA YUNAN KOLONİLERİNİN KURULMASI

A- Bölgede Kurulan Belli Başlı Yunan Kolonileri

Karadeniz kıyılarında Yunan kolonilerinin kurulması ile, Doğu Karadeniz bölgesinin tarihini derinden etkileyecek bir dönem başlamıştır. Kaynaklarda belirtildiği şekilde, Yunanlıların kolonizasyon faaliyetleri, siyasî ve ekonomik sebeplerden ortaya çıkmıştır.³⁴⁵ Karadeniz'in güney kıyıları kuzeye

³⁴¹ A. Rasim, *Türkiye Coğrafyası Sabilisi*, s. 35.

³⁴² M. Brosset, *Histoire de La Georgie, I*, s. 57.

³⁴³ M. F. Kırzıoğlu, “Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan”, s. 89.

³⁴⁴ M. V. Saint-Martin, *Etudes de Geographie Ancienne Asiatique, II*, s. 185.

³⁴⁵ Alexander Fol, “Thracia Pontica-Twenty Years Later”, *New Studies on the Black Sea Littoral* (nşr. G. R. Tsetschladze), Oxford 1996, s. 7; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, s. 43. Bu ekonomik sebepler arasında Yunanistan'da artan nüfusu besleyecek toprak olmamasının yanısıra, çiftlik sahipleri ve atölyelerin ucuz köle çalıştırmaları sonucu hür vatandaşların işsiz kalması etkili olmuştur. Ayrıca ülkedeki siyasî parti ve sosyal

oranla on kat daha durgun olduğu için, Doğu Karadeniz bölgesinin de içinde bulunduğu güney sahilleri, koloni kurmaya daha elverişli olmuştur.³⁴⁶

Karadeniz bölgesine Yunan kolonilerinin kurulması tarihi bir vakia olmasına rağmen, bu ticaret merkezlerinin hangi dönemde ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Bazı ilim adamlarına göre, bu karmaşık durum, bölgenin kolonizasyonu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi bulunmamasından kaynaklanmaktadır.³⁴⁷ Karadeniz bölgesinin kuzey ve batı sahilindeki arkeolojik buluntuların azlığı, kolonilerin kuruluşu için kesin yargıda bulunmaya yetmemekte ve araştırmalarda fikir birliği sağlanamamaktadır.³⁴⁸ Yunan koloniciliği ile ilgili araştırmalarda, yöreye ilk Yunan yerleşiminin kuruluşunun Argonotlar³⁴⁹ efsanesine kadar uzandığı, Sinop ve Trabzon'un kuruluşunun da bu efsaneler çağına kadar geri götürülebileceği,³⁵⁰ daha ciddi araştırmalarda ise, ilk kolonilerin M.Ö. 750-700,³⁵¹ M.Ö. VII. yüzyıl³⁵² ya da bu asrın sonlarına doğru³⁵³ kurulmaya başlandığı kaydedilmektedir. Diğer

sınıf kavgaları sebebi ile ekonomik düzenin bozulması sonucu gelişmekte olan endüstriyi yaşatmak için ucuz hammadde ve köle ihtiyacı ortaya çıkmış, aynı zamanda üretim fazlası malları satacak dış pazarlar bulma ihtiyacı Yunanlıları bölgede koloni kurulmaya sevk etmiştir. Bkz. S. Atasoy, *Amisos*, s. 3.

³⁴⁶ Sava N. İvanof, *Karadeniz*, İstanbul 1928, s. 81, 84.

³⁴⁷ Bkz. M. Özsaıt, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", s. 41.

³⁴⁸ R. Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri", s. 303.

³⁴⁹ M.Ö. 1280 ya da 1260'da Kolhis'teki efsanevi altın postu ele geçirmek için Argo gemisi ile Yunanistan'dan yola çıkan maceraperestler, boğazları geçerek Karadeniz'e çıkmış Sinop üzerinden Fasis'e ulaşmıştır. [Bkz. M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 17-20.] Yunan mitolojisinde Altın post efsanesi olarak da bilinen Argonotlar destanı hakkında Kolhis kralı Aites'in kızı Medeia'nın hayatını anlatan eserde geniş bilgi bulunabilir. Bkz. Christa Wolf, *Medeia-Sesler* (nşr. T. Kurultay), İstanbul 2000.

³⁵⁰ Eli Smith, *Research in Armenia, II*, New York 1833, s. 321. Efsaneler çağından itibaren Yunanlıların Karadeniz hakkında bilgi sahibi oldukları başka kaynaklarda geçmekte, ancak adı geçen dönemde yöreye Yunan yerleşimi olduğu düşünülmemektedir. [Bkz. Ch. Seignobos, *Histoire Ancienne Narrative et Descriptive de l'Orient et de la Grece*, Paris 1909, s. 298; M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 17-20.] Allen, Argo destanı döneminde bölgede Grek nüfuzu olmasını mümkün görmemektedir. [Bkz. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, s. 48.] Bu bilgilere göre Smith'in bu konudaki tespitlerini abartılı olarak kabul etmek gerekir.

³⁵¹ N. Asherson, *Black Sea*, s. 177.

³⁵² M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 34.

³⁵³ A. Fol, "Thracia Pontica-Twenty Years Later", s. 5. Karadeniz bölgesinin kuzey bölümünün arkeolojisi ve bölgedeki Grek kolonileri, yerli halklar ile ilişkiler, Colloquia Pontica serisinin yukarıda adı geçen ilk kitabında ve aynı seriden çıkan ikinci çalışma olan [Octavian Bounegru-Mihail Zahariade, *Les Forces Navales du Bas Danube et de la Mer Noire*

tarafından Güney Karadeniz sahilindeki Yunan kolonilerinin ilk ikisinin Sinop ve Trabzon olduğu konusunda kaynaklar ittifak içindedir, ancak üçüncü ticaret merkezinin Samsun mu yoksa Giresun mu olduğu tartışmalıdır.³⁵⁴ Son olarak bu ticaret merkezlerinin kimler tarafından kurulduğu hakkında kesin bir bilgi de yoktur. Kaynaklarda Samsun'u ilk kuranların Miletoslular³⁵⁵ veya Asyalı bir kavim olan Foçalılar,³⁵⁶ hatta Atina muhacirleri olduğu³⁵⁷ yolunda farklı bilgiler bulunmaktadır.

B- Kolonizasyon Döneminde Bölge Ahalisi

Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili en eski bilgiler, M.Ö. 521 yılında tahta geçen Pers hükümdarı Darius dönemine aittir. Ülkesini satraplıklara ayıran bu Pers kralının hâkimiyet alanı içinde, Doğu Karadeniz bölgesinin bulunduğu 19. satraplıkta, Moskhi, Tibaren, Makron, Mossinik ve Marsa adlı halklar yaşamaktadır.³⁵⁸

M.Ö. 508 ya da 506'da bölgeye gezi yaptığı bilinen Karyandlı Skylax, Apsarus nehrinin batısında Byzerlerin yaşadığını haber vermektedir. Bu kaynağa göre, Byzerlerden sonra batıya doğru Ekekheiriler, Bechirler, Trabzon civarında Macrocephaller, bu şehrin batısındaki dağlık bölgede Mosinikler, sahilde Tibarenler, Chalybler, Giresun'dan Sinop'a kadar olan yörede Assyrialılar yaşamaktadır.³⁵⁹

Ksenophon'un Anabasis adlı eseri, M.Ö. 400 yılında bölge halkları hakkında önemli kayıtlar içermekte ve bunların neredelerde yaşadığı hakkında daha aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Mezopotamya'dan kuzeye yö-

aux I-IV. Siècles, Oxford 1996.] eserinde geniş bir şekilde anlatılmıştır. Karadeniz bölgesindeki Yunan kolonilerinin kuruluş tarihleri Drews'in çalışmasında ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Bkz. R. Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri", s. 303-310.

³⁵⁴ Koromila üçüncü koloninin Samsun olduğunu tespit ederken, [Bkz. M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 74.] Seignobos, Giresun olarak kaydetmiştir. Bkz. Ch. Seignobos, *Histoire Ancienne*, s. 298.

³⁵⁵ Strabon, Coğrafya, s. 30; J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, s. 281.

³⁵⁶ A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 119; R. Vadala, *Samsoun*, s. 4.

³⁵⁷ A. Rasim, *Karadeniz Sevahili*, s. 65.

³⁵⁸ Bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 173-174.

³⁵⁹ A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 67-69. Karyandlı Skylax'ın yukarıdaki halkların yaşadığı bölgeler olarak kaydettiği Pordanis, Choera, Ares, Genete, Stamenia gibi yer isimlerinin çoğu, daha sonraki kaynaklarda hiç kullanılmadığı için, buraların neresi olduğu konusunda fikir yürütmek zordur.

nelen Yunan ordusunun bölgede karşılaştığı ilk topluluklar, Aras nehrini aştıktan sonra gördükleri Khalybler, Sasperler, Taoklar ve Phasianlardır. Harpasos (Çoruh) nehrine kadar yanlış istikamette ilerleyen Yunanlılar, bu bölgede İskitlerle karşılaşmışlar, daha sonra buradan batıya yönelerek sırasıyla Makronlar ve Kolh kabilelerinin yerleştiği alanı geçtikten sonra Trabzon'a varmışlardır. Trabzon'dan ayrılarak batıya doğru ilerleyen ordu, Giresun'da Kolhlarla, bu şehrin batısında Mossiniklerle karşılaşmış, Ordu'ya varana kadar da sırayla Khalybler ve Tibarenlerin memleketlerinden geçmiştir.³⁶⁰ M.Ö. IV. yüzyıl başında Batı Karadeniz bölgesinde bağımsızlığını ilan ederek müstakil bir devlet kuran ve hâkimiyetini Çoruh nehri sahasına kadar genişleten Mihridat dönemi³⁶¹ ile ilgili kayıtlarda, Ksenophon'dan yaşadıkları bölgeler ve isimleri öğrenilen toplulukların aynı yerleşim birimlerinde varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedirler.³⁶²

Eserini M.Ö. 7 yılında yazdığı tahmin edilen Amasyalı coğrafyacı Strabon, Karadeniz'in ilk halkları hakkında bilgi veren kaynaklardan bir diğeridir. Yazar, Kolhis bölgesinde değişik dil konuşan muhtelif halklardan bahsederken, aynı dili konuşan halklardan olmak üzere Kapadokyalıların büyük

³⁶⁰ Ksenophon, *Anabasis*, s. 133, 139-141, 144, 148-149, 153, 156, 160-161. Fahrettin Kırzioğlu, Ksenophon'un seyahati esnasında karşılaştığı halkların bir kısmının İskit oymakları olduğunu vurgulamaktadır. Ksenophon'un Erzurum ovasında karşılaştığı demircilikle ünlü ve Karadeniz kıyısındaki kolları Yunanlılara çelik yapımını öğreten Khalybler Anadolu'ya yerleşmiş olan İskit uruglarından. Persli I. Darius'un M.Ö. 519 senesinde Kafkas dağlarına kadar yaptığı sefer esnasında, XVIII. satraplıkta Çoruh bölgesinde ve yer adları İspir'de yaşayan Sasperlilerle karşılaşmıştır. Ksenophon ise Çoruh boyunda Sasperlilerin Hesperit, Taok ve Skythen oymaklarını görmüştür. [Bkz. M. F. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 32, 193.] O'nun gördüğü Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane'de yaşayan Khalybler, Çoruk boylarına müstakilce yaşayan Hesperitler (İspirililerin ataları), Taoklar ve Bayburt-Trabzon arasındaki Skythenler Saka uruglarıdır. Sper ismi Sibir'e adını vermiş olan Kıpçak boyundan bir kolun Çoruh havzasına yerleşmesinin hatırasıdır. [Bkz. M. F. Kırzioğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz", s. 87-89.] Fransız şarkiyatçı da Taokların İskit kökenli olduğunu kabul eder, ancak diğerleri hakkında farklı görüş belirtir. [Bkz. M. V. Saint-Martin, *Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique*, I, s. 24.] Günaltay ise Khaldilerin yok olan veya hâlen yaşayan kavimlerle ilgisi olduğuna dair değerlendirmelerin kuvvetli esaslara dayanmadığını vurgulamakla birlikte, Taok ve Sasperleri Sakalara mensup olarak kabul etmekte, daha sonra bölgeye yerleşen topluluklar arasında eriyip gittiklerini kaydetmektedir. Bkz. M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark*, IV, s. 556-558.

³⁶¹ Mihridat ve devleti hakkında Bkz. M. Rostovtzeff-H. A. Ormerod, "Pontus and its Neighbours: The First Mithridatic War", *The Cambridge Ancient History*, IX, Cambridge 1971, s. 211-260.

³⁶² Ş. Günaltay, *Yakın Şark*, IV, s. 284-285.

bir yekün tuttuklarını belirtir. Yazar Sinop'tan sonra Tibarenlerin yaşadığı sahilin başladığını, Amiseni (Samsun)'de Amazonların yaşadığını belirten Strabon, Trapezus (Trabzon) ve Pharnakia (Giresun)'nın dağlık kesiminde Tibaranoi, Khaldaioi ve eski zamanlarda Makronlar denilen Sannoi kavimlerinin, Pontos'un doğu tarafını meydana getiren Paryadros dağında ise vahşi Mosynoikoi kabilesinin yaşadığını kaydetmektedir.³⁶³

M.S. 79 yılında ölen ve eserini I. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı düşünülen Plinius, hem Karadeniz bölgesindeki şehirler hakkında hem de dönemdeki halklarla ilgili verdiği bilgilerle önemli bir kaynak konumundadır. Samsun şehrinde Greklerin yanısıra barbar kabilelerin de bulunduğunu belirten Plinius, Termedon (Terme)'da ise Amazonların yaşadığını kaydeder. Buradan doğuya doğru Cotyi (Ordu)'de Caenares ve Chalybes kabileleri, Cerasus (Giresun)'ta Tibareni ve Massyniler, bunların doğusunda Bechires ve Buxeriler, Polemonium (Bolaman)'da Machoronlar yaşarlar. Doğuya doğru gidildikçe Asyalı kabilelerin çok geniş bir nüfus ile yaşadıkları yönündeki tespiti, Plinius'un bölgedeki halkın menşei ile ilgili olarak önemli bir bilgidir.³⁶⁴

Arrian'a izafe edilen ve M.S. 130 yılında yazılan Anonim Periple'de, Thermedon'da Amazonlar, batısındaki Polemonios (Bolaman)'da ise Tibarenler yaşamaktadır. Amisos (Samsun)'da Leucosuriens (Beyaz Suriyeliler), Pharnakia (Giresun)'dan Cotyora (Ordu)'ya kadar olan bölgede Mosinikler, Trapezus (Trabzon)-Pharnakia arasında Macrocephal ya da Macron olarak adlandırılan topluluk, Of-Arhavi arasında Ekekheiriler ve diğer barbar kabileler bulunmaktadır.³⁶⁵

Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili olarak yukarıda ana kaynaklarda zikredilen bilgileri kullanan çağdaş yazarlar, yörede yaşayan halklarla ilgili olarak farklı görüşler ileri sürmektedirler. Aynı zamanda sahanın uzmanı olarak kabul edilebilecek yazarların araştırmalarında, Anadolu'da yaşayan ilk dönem halkların kökeni konusunda bir yargıya varmanın zor olduğunu vurgulanmaktadır.³⁶⁶ Bu sebeple, Karadeniz bölgesinin ilk

³⁶³ Strabon, *Coğrafya*, s. 1-2, 23, 33, 35.

³⁶⁴ Pliny, *Natural History*, II, s. 343-347, 355.

³⁶⁵ A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 119-127.

³⁶⁶ Bkz. Alexandre Baschmakoff, *Cinquante Siècles D'évolution Ethnique Autour de la Mer Noire*, Paris 1937, s. 41; C. Burney-D. M. Lang, *The People of The Hills*, s. 121; J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, s. 14; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, s. 42.

dönem tarihi üzerine çalışma yapan ve otorite olarak görülen yazarların bir kısmı, yörede yaşayan ilk topluluklar hakkında ana kaynaklarda geçen bilgileri aktarırlar, ancak genel olarak yorumda bulunmaktan kaçınırlar.³⁶⁷ Diğer bir grup yazar ise, bölgedeki topluluklar hakkında farklı değerlendirmeler yaparlar, ancak bu yorumlar arasında yörede yaşayan ilk dönem halklarının kökeni ve bölgeye hangi dönemde, nereden geldikleri konularında görüş birliği bulunmamaktadır.³⁶⁸

İkinci grup olarak tasnif edebileceğimiz eserlerde, Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan ilk toplulukların kökeni ile ilgili olarak, ilkçağ tarihçilerinde ve coğrafyacılarında görülen halkların tamamı hakkında kesin yargılar içeren ya da günümüzde yaşayan bazı halklarla irtibatlandıran bilgiler yer almaktadır. Saha ile ilgili ana kaynaklara tamamen ya da belirli bir oranda ulaşma imkanı bulan ve bu alanın uzmanlarınca hazırlanan çalışmaların aksine, ne temel kaynakları kullanma açısından, ne de bu kaynakların kritiğini yapma açısından ilmî bir seviyeye sahip olmayan bu eserler, ideolojik amaçlı yazılanlar ve amatör çalışmalar olmak üzere iki temel gruba ayrılabilir. Stalin döneminde Marksist Gürcü tarihi tezinin oluşturulması projesi çerçevesinde ortaya çıkan Gürcistan tarihleri ve son dönemde Lazlar üzerine hazırlanan çalışmaların bir kısmı, ideolojik maksatlı hazırlanmış eserler olarak değerlendirilebilir. Yukarıda yazıldıkları dönem ve ideolojik amaçları anlatılan Gürcistan tarihlerinde, Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan ilk halkların Gürcü ya da Gürcülerle akraba topluluklar olduğu ileri sürülmektedir.³⁶⁹

³⁶⁷ Bkz. Charles Texier, *Asie Mineure*, Paris 1882, s. 594-595; J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, I, s. 242, 276; A. Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, s. 32-45.

³⁶⁸ Bkz. M.V. Saint-Martin, *Description Historique et Géographique de L'Asie Mineure*, II, s. 411, 436, 442-443; aynı yazar, *Etudes de Géographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique*, I, s. 24, 48, 56, 60-63; Noel Dolens-A. Khatch, *Histoire Des Anciens Arméniens*, Geneve 1907, s. 40; E. Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, s. 37, 49; A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, s. 300-301; C. Burney-D. M. Lang, *The People of The Hills*, s. 194, 196; P. M. Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, s. 1, 61-62, 81; M. Ş. Günaltay, *Yakın Şark*, IV, s. 556, 558, 560; N. Asherson, *Black Sea*, s. 197-200; Michael Pereira, *East of Trebizond*, London 1972, s. 217; William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, New York 1984, s. 240, 248, 267-268; W. E. D. Allen, "The March-Lands of Georgia", s. 152; M. Koromila, *The Greeks in the Black Sea*, s. 26, 82.

³⁶⁹ Bkz. Ahmet Özkan (Melaşvili), *Gürcüstan*, İstanbul 1968, s. 65, 130, v.d.; Y. Siharulidze-A. Manvelişvili vd., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, s. 14, 17, 49, 62, 85-88; Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava, *Lazların Tarihi* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1992, s. 10, 36. Gürcistan tarihinin ana kaynağı olarak kabul edilen Anonim Kartlis